

DOPISI IZ GLAVNOG ŠTABA OSMANSKE ARMIJE (PODGORICA, VIII–X 1876)

Enes Efović

In this paper, the author presents a detailed report from the frontlines of Ottoman - Montenegrin battlefield in the war of 1876–1878, as witnessed by a war correspondent. Placed in the headquarters of Mahmud Hamdi pasha and Dervish Ibrahim pasha in Podgorica, we present a first-hand report from the frontlines around Podgorica, on the south-eastern border of Montenegro. It includes status of the army, situation in Ottoman towns of Podgorica, Spuž, Skadar, etc. as well as interviews with general in command and common people. The report was published in the Daily News in a series of articles from August until October 1876.

Rasplamsavanje ratnih dejstava tokom Velike istočne krize (1875–1878) je privuklo pažnju ratnih dopisnika iz cijele Evrope, pa tako i onih u Velikoj Britaniji, zemlji u kojoj je štampa uživala veće novinarske slobode, a na tržištu je funkcionisao veliki broj dnevnih i nedjeljnih listova na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou. To je podrazumijevalo i britansku *kolonijalnu štampu*, koja je uključivala teritorije Australije, Novog Zelanda i drugih posjeda britanske krune. Na balkanskom ratištu je svakako bio

najprisutniji nacionalni list *Tajms*¹ (The Times), čije vijesti su potom citirali i prenosili drugi manji listovi iz Britanije i drugdje, oslanjajući se između ostalog i na reputaciju koju je taj list uživao na Zapadu. Telegrami čuvene novinske agencije *Rojters* (Reuters), takođe najčešće prenosi veliki broj listova u Evropi. Vlade država koje su bile uključene u cijeli proces oko istočne krize su bile informisane preko svojih konzularnih predstavništava, pa među njima i Velika Britanija preko centara u Skadru, Sarajevu, Beogradu, Sofiji, Cetinju, itd, te su izvještaji konzula, otpravnika poslova, vojnih i civilnih agenata² glavni primarni izvori (sa terena) na koje se oslanjala britanska diplomatija u analiziranju situacije. Britanska javnost se je sa druge strane, generalno informisala preko brojnih listova, koji su u gotovo svakom broju (od 1875 do 1880. godine) prenosili kraće ili duže vijesti vezane za ishod rata, Berlinski kongres i izvršenje njegovih odredbi na terenu.

Kako je već *Tajms*, kako smo naveli, držao primat nad ratnim izvještajima, isto tako se da zaključiti iz objavljenih članaka da su oni bili koncentrisani na onim mjestima koja su smatrali prioritetnijim ratištima; srpskom, bugarskom, a od aprila 1877. godine i ruskom frontu. Prazninu koju su ostavili vezanu za crnogorsko ratište su iskoristili drugi listovi, da upute svoje

¹ *The Times* je jedna od najstarijih dnevnih novina u svijetu. Osnovane su 1785. godine i izlaze i danas. Evidentno je da su u XIX vijeku uživale globalni prestiž u izvještavanju o pitanjima istočne krize, pa je veći broj drugih novina kako u Britaniji tako i u drugim zemljama, citirao njihove članke. Unos na: <https://www.thetimes.co.uk/>, pristupljeno 10. 03. 2019.

² Arhiva Forin Ofisa (Foreign Office) u sastavu Nacionalnog Arhiva (Velike Britanije), sadrži ogromnu količinu podataka vezanih za navedenu problematiku. Podaci su kompilirani u kratke i opširnije izvještaje koji se tiču sveobuhvatnih pitanja u velikoj istočnoj krizi. Oni se uglavnom čuvaju u dva fonda Britanskog Nacionalnog Arhiva, (The National Archives – TNA), a to su Foreign Office (F.O.) i Cabinet (CAB).

novinare, (ili da angažuju druga lica u svojstvu vanrednih dopisnika) kako bi javnosti prenosili detalje sa ratišta u okolini Crne Gore i pobunjenih oblasti. Razni listovi su se pored slanja svojih dopisnika snalazili i angažovanjem „specijalnih korespondenata“, tj. lica koja su se već nalazila u regionu, a mogla su doprinijeti novinskim člancima kojima bi se javnost u Britaniji upoznala sa stanjem na terenu. To je takođe doprinijelo i poplavi raznih informacija, od kojih su mnoge bile poluistinite ili neistine, često nekritički i nestručno prenesene, bez provjere izvora. Naravno, to je uključivalo i razne političke agende koje su se ostvarivale kroz informisanje javnosti. Tu su se po prirodi stvari posebno isticali korespondentni biroi direktno suprostavljenih ili savezničkih strana, koje su sa saznavno-informativne strane imale veoma slabu upotrebnu vrijednost (poput ruskih, crnogorskih, turskih, pro-bugarskih, itd.) Veći broj novinskih članaka koji tretiraju crnogorsko ratište, a kojih je bilo na hiljade, predstavljaju citiranje objavljenih vijesti koje je prenosilo desetak važnijih listova, ili citiranje kratkih objava koje su periodično objavljivali razni propagandni korespondentni biroi. Propaganda je još tada bila sastavni dio medijske ratne kampanje, tako često čujemo o ratnim pobjedama sa fantastičnim brojevima poginulih na strani neprijatelja, uveličavanje pobjeda jedne, a minimiziranje onih druge strane, i druge narative koji se uklapaju u politički pravac strane koja plasira te informacije.

Ipak, određeni broj listova iz zapadne Evrope je tokom ovog vremenskog perioda proizveo veći broj članaka solidnog kvaliteta, čiji su autori iskusnih ratni ili drugi izvještači, a iz kojih je moguće dobiti detaljnu predstavu o stanju na terenu, ratnim operacijama, itd. Tako je i u britanskoj novinskoj sferi postojao određeni broj listova čije se uredništvo trudilo da profesionalno prenese čitaocu situaciju na crnogorsko-osmanskom ratištu.

To su bili u prvom redu *Pall Mall Gazette*, *Western London News*, *Dundee Courier*, *Scotsman*, *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, *Manchester Guardian*, itd, a zatim i *London Daily News* (The Daily News), čije dopise i prenosimo u daljem tekstu. Ideološka orijentacija navedenih listova je bila okrenuta i britanskim konzervativcima i liberalima, pa se vrijednost objavljenih članaka može mjeriti jedino detaljnošću i kvalitetom lica koje su novine angažovale kao dopisnike. Uredništvo navedenih listova se trudilo da i oni upute ratne korespondente u borbene zone ili makar do najbližeg diplomatsko-konzularnog stjecišta poput Skadra, Cetinja ili Dubrovnika.

Naslovnica lista The Daily News iz 1876. godine

The Daily News (poznate i kao „London Daily news“ jer su izdavane u Londonu) su bile štampane novine iz Ujedinjenog Kraljevstva distribuirane na nacionalnom nivou. Izlazile su od 1846. do 1912. godine, a prvi urednik je bio čuveni engleski pisac Viktorijanske ere, Čarls Dikens.³ Politička orijentacija uredništva *Dejli njuza* je bila **liberalizam**, te su predstavljali političkog rivala čuvenom konzervativnom listu *The Times*, zatim listu *The Whig*, itd. Tako da je *The Daily News* u duhu svojih liberalnih političkih načela, u javnom prostoru deklarativno promovisao sveopšte reforme, „programima poboljšanja i usavršavanja obrazovanja, civilnih i religijskih sloboda, te jednakosti prava glasa na izborima“.⁴ *The Daily*

³ Encyclopedia Britannica, unos na: <https://www.britannica.com/biography/Charles-Dickens-British-novelist>, pristupljeno 10. 03. 2019.

⁴ Opis novine The Daily News (1846–1912), Britanski novinski arhiv. Unos na: <https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/london-daily->

News su bile, kako smo naveli, novine liberalne provinijencije, te su shodno tome u javnom prostoru plasirale vijesti koje su bile u skladu sa spoljnom politikom britanskih liberala u tom vremenu. Ta politika u vremenu velike istočne krize nije bila naklonjena Osmanskom carstvu. Iz njihove izdavačke kuće su potekli i prvi izvještaji sa bugarskog ratišta; među njima najpoznatiji Edvin Pirs (Sir Edwin Pears) koji je slao izvještaje iz ratnih zona u bugarskoj tokom ustanaka, te i obima zločina počinjenih nad stanovništvom.⁵ Navedeni dopisnici su prvi prenijeli širokom auditorijumu britanske javnosti obim zločina koji su bašibozuci – neregularne trupe u službi osmanske armije počinili kako nad civilnim stanovništvom tako i nad ustanicima u Bugarskoj. Ti dopisi će biti štampani i publikovani, korišćeni od vođe britanskih liberala Vilijema Evarta Gledstona, kako bi podgrijavao antitursko raspoloženje u britanskoj javnosti, upereno protiv podrške britanske vlade Osmanlijama.⁶ Velika istočna kriza i rusko-osmanski rat koji se iz nje izrodio je, shodno tome, bila pod budnim okom ne samo evropske diplomatije već i evropske štampe, uključujući i britansku, te se na osnovu toga mogu pratiti ratna dejstva (i užasi ratnih razaranja) iz mnogih uglova, prateći frontove u Bugarskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji, na Kavkazu, itd.

Na žalost, pomenuti ratni dopisnik čije tekstove prenosimo je anonimn.⁷ Uredništvo lista nije javno navodilo njegovo ime,

news, pristupljeno 01. 03. 2019.

⁵ The New York Times: *All the Turks- Sir Edwin Pears writes authoritatively about the Turkish people*, 24. 03. 1912.

⁶ Gladstone, William Ewart, *Bulgarian horrors and the question of the East*, New York – Lovell, 1876.

⁷ Najpoznatiji dopisnici lista *The Daily News*, a koji su pisali o velikoj istočnoj krizi su: Edvin Pirs (*Edwin Pears*), koji je radio u Istanbulu, zaslužan je za slanje prvih izvještaja o masakrima u Bugarskoj kao i za ukazivanje na činjenicu da su zločine počinili bašibozuci (kako navodi; otpadnici iz turskog

već su tekstovi potpisani sa „specijalni korespondent“. Iz navedenih dopisa saznajemo da je 19. 08. 1876. godine pristigao iz Dubrovnika parobrodom u Bar, odakle je produžio u Skadar. A odatle se 21. avgusta iste godine pridružio glavnom štabu Mahmud-pašine armije u Podgorici. Prije i poslije navedenog perioda je boravio u štabu Muktar-paše u Hercegovini, tako da njegovi dopisi iz Podgorice – uključujući generalštab Mahmud-Hamdi paše i Derviš-paše, a zatim i Muktar-paše iz Zaslapa u Hercegovini⁸, te naknadnih dopisa iz Dubrovnika, sačinjavaju nekoliko iscrpnih i zaokruženih cjelina koje obuhvataju ratno stanje na osmansko-crnogorskom frontu tokom ratne 1876. godine.

Dopisnik se priključuje ratnom štabu generala Mahmud Hamdi-paše u Podgorici, šest dana po posljednjem pokušaju deblokade Meduna 14. 08. 1876. godine (poznatog kao bitka na Fundini).⁹ Mahmud Hamdi-paša je komandovao posljednjim

i čerkeskog naroda, kao i Cigani (Gypsies) zatim i višestruki povratnici (robijaši), namjerno pušteni u ovu svrhu, itd. Pored njega su među njihovim dopisnicima značajni i Arčibald Forbs, (*Archibald Forbes*) koji je izvještavao o toku osmansko-srpskog rata u istom vremenskom periodu (avgust 1876), a zatim i američki putopisci, učenjaci i novinari koji su za *The Daily News* slali izvještaje o masakrima nad ustanicima u Bugarskoj: Judžin Šajler (*Eugene Schuyler*) i Dženuarius Mekgien (*Januarius Macgehen*). Vidjeti više: Katz, David: *The Shaping of Turkey in the British Imagination, 1776–1923*, Palgrave – Mcmillan, 2016, str. 153, 154.

⁸ Dopisi iz generalštaba Muktar-pašine armije u Hercegovini će biti predmet posebne obrade od strane autora, s obzirom da je već navedeno da predstavljaju zaokruženu cjelinu vezanu za ratne operacije na hercegovačkoj strani fronta.

⁹ U evropskom dijelu Osmanskog carstva je bila stacionirana III Armija, a njen Skadarski korpus je vodio operacije ka Crnoj Gori iz pravca Spuža i Podgorice. Početkom neprijateljstava je glavnokomandujući bio Ahmed Hamdi-paša, ujedno i guverner Skadarskog vilajeta. On će neuspješno

pokušajem deblokade Meduna, pa je dopisnik *Dejli Njuza* uspio tek naknadno intervjuisati pašu u vezu sa tim pohodom. Mahmud-paša je u tom trenutku radio na pregrupisanju svoje potresene armije i iščekivao je pojačanja, koja su u tom trenutku i pristizala. Mahmud-paša je bio, prema novinskim navodima, pristalica nove struje - takozvanih *Mladih Turaka*, za razliku od svog starijeg kolege, Derviš-paše, koji je bio pripadnik konzervativne struje.¹⁰ U istom periodu će doći do stupanja na presto Sultana Abdul Hamida (31. 08. 1876), što je neminovno uslovalo i razne kadrovske promjene na ovim komandnim mjestima. Krajem istog mjeseca će Mahmud-paša biti smijenjen jer, kako navode u novinama „nije pokazivao dovoljno

pokušati deblokirati Medun koji su držale pod opsadom crnogorske snage pod komandom vojvoda Boža Petrovića i Ilije Plamenca, glavnokomandujućih crnogorskim snagama na strani Albanije. Tokom avgusta mjeseca će biti smijenjen sa te dužnosti te će Seraskerat (vojna uprava) iz Istanbula poslati generala Mahmud Hamdi-pašu sa novim kontingentom trupa. Pod njegovom komandom će doći do bitke na Fundini (14. 08. 1876) i novog neuspjeha deblokacije Meduna. Mahmud Hamdi-pašu će smijeniti Derviš-paša, koji će u Podgoricu pristići krajem avgusta iste godine. Derviš-paša će usmjeriti svoje vojne operacije ka crnogorskoj teritoriji u pravcu Martinića i Pipera, ne pokušavajući prodrijeti do opsadenog Meduna koji će se za vrijeme njegovog mandata predati. Dolaskom zime i nastupajućem primirju će vladati relativan mir. Početkom aprila 1877. godine će biti obilježen Sulejman-pašinom agresivnom kampanjom, prolaska kroz ostroški klanac i spajanja sa snagama Ali Saib-paše u blizini Spuža sa namjerom pohoda na Cetinje. Ratni plan će biti obustavljen zbog ruskog prodora na bugarskom frontu i neophodnih pojačanja koja je trebalo da upute na tu kritičnu stranu fronta. Tokom 1877. godine će Husein Husnu-paša biti komandant divizije u Podgorici, Osman beg komandant odbrane Podgorice, a Ali Saib-paša generalni komandant snaga u Skadarskom vilajetu.

¹⁰ *London Daily News: With the Turks in Albania – Podgoritza* (Headquarters of the Turkish army in Albania), Monday, 18. 09. 1876. Str. 3.

energičnosti“ i na komandno mjesto će doći u Podgoricu Derviš Ibrahim-paša sa novim kontingentima vojske iz Sirije, Egipta, Kandije i Epira.¹¹ Derviš-paša će svoje operativne kampanje usmjeriti u pravcu crnogorske teritorije, ne pokušavajući direktno osloboditi Medun, (koji će se predati u oktobru te godine), te će njegova kampanja uključivati bitke na Maljatu, Martinićima, oko Spuža, itd.¹²

Crnogorsko-osmanski rat (1876–1878), u Crnoj Gori poznat i kao *Velji rat*, je takođe bio nezaobilazan dio memoarskih zapisa najistaknutijih ličnosti iz doba Knjaževine / Kraljevine Crne Gore, počev od knjaza/kralja Nikole I Petrovića, a zatim i vojvode Ilije Plamenca, ministra vojnog, te vojvoda Gavra Vukovića – ministra inostranih djela, Sima Popovića, knjaževog sekretara i upravitelja primorske oblasti, itd.¹³ Isto tako su i osmanske visoke ličnosti posvetile dio svojih radova o ratu (1876-1878), poput hroničara i savremenika Mahmuta Dželaludina u njegovom djelu *Ogledalo stvarnosti*.¹⁴ S obzirom da je u oba slučaja državna cenzura kontrolisala tok informacija koje mogu biti objavljene, novinske vijesti ovih direktno sukobljenih strana imaju vrlo slabu saznavnu vrijednost. Kada, s druge strane, govorimo o ratnim dopisima i memoarskoj građi stranaca koji su sudjelovali kao očevici ratnih operacija sa crnogorske strane, možemo istaći poznatog Artura Evansa i njegova *Ilirska pisma*¹⁵, pa onda i Austrougarskog pukovnika

¹¹ *Pall Mall Gazette*, The War in Eastern Europe, 26. 08. 1876, str. 7; Manchester Evening News, *Montenegrin campaign*, Monday, 28. 08. 1876, str. 2.

¹² Konzul Grin – baronu Derbiju, Skadar, 23. 10. 1876, depeša br. 862, str. 593. Parliamentary papers, Turkey No. 1. (1877). London, Foreign Office, 1877.

¹³ Plamenac Ilija, *Memoari*, CID Podgorica 2005; Vuković Gavro, *Memoari*, Obod, Cetinje 1996; Popović Simo, *Memoari*, CID Podgorica, 1995.

¹⁴ Mahmud Celaludin, *Mirat-ı Hakikat*, Istanbul, 1909.

¹⁵ Evans, Sir Arthur John, *Illyrian letters : a revised selection of correspondence from the Illyrian provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia, and Slavonia, addressed to the Manchester*

Saurvalda i njegov objavljeni ratni dnevnik.¹⁶ Iz osmanskog ratnog štaba, a sa crnogorskog fronta, nemamo kvalitetnih ratnih izvještaja koji su prevedeni, te ovi dopisi predstavljaju značajan doprinos rasvjetljavanju stanja u osmanskim logorima u Podgorici, Spužu, Baru, ratnim operacijama, različitim strategijama osmanskih generala protiv crnogorske vojske, itd.

Mahmud Hamdi-paša¹⁷(1828-1885)

guardian during the year 1877, London 1878. Ovo izdanje je prvi put prevedeno u Jugoslaviji 1967. godine od strane izdavačke kuće „Veselin Masleša“ iz Sarajeva, Bosna i Hercegovina.

¹⁶ *Sauervaldov dnevnik*, Preštampano iz časopisa *Misao*, Beograd 1931. Ovo izdanje je prije kompilacije u jednu svesku izlazilo kao feljton u tadašnjem listu *Misao*.

¹⁷ **Mahmud Hamdi-paša**, (Fischel Freund) je rođen 1828. godine u Brzeziny, Poljska, u jevrejskoj porodici. Životni put ga je odveo u Mađarsku gdje se priključio armiji i stekao čin konjičkog oficira. Poslije neuspješnog ustanka u Mađarskoj 1848. godine, on kao učesnik iste, se sklanja u Osmansko carstvo, gdje će postepeno napredovati do čina paše. Neposredno pred ratnu kampanju (tokom Veljeg rata) kojom će upravljati iz Podgorice 1876 godine biva proizveden u čin mušira. Svoju karijeru će završiti kao valija (guverner) u Siriji, do svoje smrti 1885. godine.

Derviş İbrahim-paşa¹⁸(1812–1896)

¹⁸ **Derviş İbrahim-paşa**, (1812–1896) rođen u Loveču (danas u Bugarskoj), je jedan od najznačajnijih osmanskih generala u XIX vijeku. Karijeru je započeo u službi Omer-paše Latasa i učestvovao je u Omer pašinoj kaznenoj ekspediciji na Knjaževinu Crnu Goru 1852-1853. godine. Učestvovao je i u drugom Omer pašinom pohodu na Knjaževinu Crnu Goru 1862. godine, gdje je komandovao armijom od 12.000 ljudi koja je imala zadatak da se probije od Nikšića dolinom rijeke Zete, do Spuža, gdje bi se spojila sa glavninom osmanske armije. Već 1863. godine biva postavljen za valiju u Janini, zamijenivši Husein Husni-pašu. 1856. godine biva poslan u vojnu misiju pacifikacije nomadskih plemena u planinskom masivu današnje provincije Adana u Turskoj. Tokom pobune u Libanu 1866. godine, Derviş-paşa je komandovao Petom armijom poslatom da zavede red. Bio je bosanski valija od 1874. godine, gdje će, pored Bugarske, započeti ustancima velika istočna kriza naredne godine. Komandovao je osmanskim armijama iz Podgorice i Spuža, neposredno po smjeni Mahmud Hamdi-paše početkom septembra 1876. godine. Ponovo ga srijećemo u Skadarskom vilajetu 1880. godine, tokom ulcinjske krize. Vidjeti detaljnije: Herzog Cristoph, Hening Barbara: *Derviş İbrahim Paşa: Views on a Late 19th-Century Ottoman Military Commander, Occasional papers in Ottoman biographies*, No. 1 / 2012, OPUS, Otto-Friedrich - Universität Bamberg

Osmansko Carstvo kao multinacionalna tvorevina se oslikava u Skadarskom korpusu iz III Armije, kao jednoj multikulturnoj diviziji velikoga etničkog diverziteta; ona je sastavljena od Sirijaca i drugih Arapa sa bliskog istoka, manjeg broja anadolskih Turaka, Zejbeka iz Smirne, Crnaca, a predvođena generalom evropskog porijekla, rođenog poljskog Jevreja, naturalizovanog Mađara, a konvertovanog muslimana – Mahmud Hamdi-paše.¹⁹ Lokalno stanovništvo provincije je oslikano u neregularnim jedinicama (bašibozukom) u vojsci i malobrojni su u odnosu na regularne trupe, te imaju sporednu vojničku ulogu. Iz dopisa možemo vidjeti da su to i hrišćani i muslimani; albanska malisorska plemena, poneki pripadnici i južnijih krajeva Albanije, zatim podgorički muslimani, spužani, skadrani i drugi. Ratni izvještaji su takođe svojevrсни svjedoci detorijacije Osmanskog carstva na primjeru njenog najznačajnijeg elementa - vojne organizacije. Vojna uprava – Seraskerat je slala svoje najlošije jedinice, bez ratnog iskustva na crnogorski front. Naoružanje lokalnih bašibozuka - albanskih brđana je takođe prema očevdima bilo izuzetno loše, zastarjelo vatreno oružje kojim su raspolagali je bilo slabe upotrebne vrijednosti. Izuzetak među lokalnim bašibozukom su bili podgorički muslimani, kojima su bile podijeljene bolje puške.²⁰ Kako to navodi dopisnik, opisujući armiju pod komandom Mahmud-paše, to je, izuzimajući par kvalitetnih bataljona, bila vojska sastavljena od „otpadnika i beskućnika“²¹ dovedenih iz raznih udaljenih krajeva Osmanskog carstva, pokupljenih

¹⁹ Mahmud Hamdi paša, je bio poznat i kao *Madžar paša*, odrednica koju je nesumnjivo dobio zbog svog mađarskog porijekla, tj. u vojnu službu Osmanskog carstva je stupio kao vojnik iz Mađarske.

²⁰ *Le Temps*: On nous ecrit de Raguse le 1or Juillet, 13. 07. 1876, Str. 2, Br. 5566.

²¹ *London Daily News*: Headquarters, army of Mahmoud pacha. 09. 09. 1876, str. 6.

maltene sa ulica gradova, primamljena platom i redovnim dnevnim sljedovanjem obroka, što je bilo više nego što su navodno imali u svojim prebivalištima. Visoki oficiri su takođe bili mišljenja da sa trupama koje su im date na raspolaganje (regrutima bez iskustva i gomilama naoružanih bašibozuka raznih vrsta), nije moguće izvršiti teške ratne zadatke koji su im naloženi za realizaciju.²² Ono što daje izuzetnu vrijednost ovim izvještajima je njihova detaljnost, predstavljena od očevica događaja, koji novinarskom umješnošću intervjuiše kako prost svijet, tako i najveće vojne ličnosti, koristeći prestiž koji su u tom trenutku Britanci uživali u Osmanskom carstvu, zahvaljujući naklonosti i podršci koju je vladajuća Konzervativna stranka predvođena Bendžaminom Dizraelijem pružala Osmanlijama. Autor tekstova je, nesumnjivo, lice koje ima iskustva u ratnom dopisništvu, analizira vojnu situaciju, stanje armija, teren i prirodne uslove, stanje i držanje stanovništva u gradovima (Podgorici, Spužu i Skadru), dopisnik provjerava svoje izvore pa samim tim i ne uzima olako informacije koje dobija od civilnih i vojnih vlasti. Svoje liberalne nazore,²³ ako ih je i imao, (s obzirom da je bio

²² „Ovdje imamo četrdeset bataljona, rekao mi je komandujući oficir ove večeri, i ništa se sa njima ne može uraditi; dajte mi samo desetak bataljona koje ja izaberem iz armije koja vrši operacije u Srbiji i ići ću sutra na Medun.“ *London Daily News: With the Turks in Albania –Podgoritz, headquarters of the Turkish army in Albania*, 21. 09. 1876, str. 3.

²³ Britanski liberali predvođeni Lordom Vilijamom Evartom Gledstonom su bili poznati po svom antiturskom i antiislamskom stavu, smatrali su validnim protjerivanje osmanske uprave sa Balkana. Zagovarali su takozvano oslobađanje hrišćana od osmanske uprave. Protivnici su im zamijerali njihovu ostraćenost, pa i voljno ili nevoljno saučesništvo u ruskim intrigama, njihovim spletkama i ekspanzionizmu u pravcu Balkana, na štetu Osmanlija, a pod parolama „zaštite hrišćana, panslovenstva,“ itd. *The Sheffield Daily Telegraph, The Sheffield Telegraph*, 25. 09.1880, str. 2. *The Dundee*

dopisnik čuvenog liberalnog lista, prim. aut) novinar ne uključuje, makar ne otvoreno, u svoj sud o muslimanima i hrišćanima, ne demonizujući prve a uljepšavajući predstavu o drugima, već se manje-više trudi da objektivno prenese ono o čemu uživo svjedoči. Pored toga, tekst sadrži i opise kompleksne međureligijske dinamike, rivaliteta katolika i pravoslavaca, njihovih odnosa sa Osmanskim carstvom, a zatim i odnosa muslimana prema jednim i drugima. Iako ukrašeni deskriptivnim kitnjastim stilom svojstvenim novinarsko – putopisnim djelima viktorijanskog doba, oni nesumnjivo predstavljaju vrijedan historijski izvor (iz prve ruke) i svjedočanstvo o vremenu i događajima iz prve ratne godine. S obzirom da se dopisi gotovo u cjelini bave prostorom današnje Crne Gore (Podgorica, Spuž, Bar, itd) predstavljaju kvalitetno svjedočanstvo tog vremena od strane jednog od očevidaca tih događaja.

Prije nego što predstavimo pomenute izvještaje, potrebno je iznijeti opasku vezanu za nazive vjerskih grupa i naroda kako se navode u izvornom obliku, a koje smo u prevodu modifikovali zbog konzistentnosti terminologije u samom tekstu. Autor naizmjenično koristi arhaične varijacije naziva muslimani, koje često naziva „muhamedanci“ i raznim engleskim varijacijama na naziv „musliman“ (navedeni kao: Moslems, Mussulmans, Mohammedans) bez nekog posebnog pravila, a u svakom primjeru označavajući isključivo muslimane kao pripadnike islama. Mi ćemo, zbog izbjegavanja konfuzije, koristiti termin „musliman“ kad god govorimo o istima. Dopisnik koristi termin „muhamedanizam“ (Mohammedanism)²⁴ kako bi opisao islamski sistem vjerovanja. Kako je taj pogrešni termin izašao iz upotrebe,²⁵ koristićemo naziv islam i islamizam. Isto tako,

Advertiser, *The first lord of the Admiralty on the defeat*, 12. 02. 1879, str. 6.

²⁴ Keneth Wilson, *The Columbia Guide to Standard American English*, Columbia University Press, 1996, str. 291.

²⁵ Jer vuče pogrešnu paralelu sa „Hrist – hrišćani i Muhamed –

pravoslavne hrišćane naziva grkohrišćanima ili pripadnicima grčke crkve, ili pak istočne crkve (navedeni kao: Greek – Christians, of the Greek church, of the Church of the East), katolike „Rimokatolicima“ ili „Latinima“²⁶ (roman catholics, Latins), a Jevreje „Izraelćanima“ (navedeni kao: Israelites), te ćemo mi iz istog razloga koristiti odrednice „pravoslavni“, „katolici“ i „Jevreji“. Hrišćanstvo, (Christianity) kao pojam koji se odnosi na sistem vjerovanja, autor prenosi u obliku kako je i dato u izvornom tekstu. Pored ovih naziva, u izvornom tekstu se naizmjenično i bez nekog posebnog pravila koriste pridjevi „turski“ i „osmanski“ opisujući osmanske vojnike, generale i armiju. Iako je jedino ispravno „osmanski“, odlučili smo da zadržimo oba naziva u ovom tekstu i prevodimo ih kako su dati u originalu, jer doprinose originalnosti teksta, a ne izazivaju konfuziju. Osim toga, oba naziva se mogu susresti i u današnjim radovima.

muhamedanci“, čime bi se islamskom proroku davao atribut božanskog, u skladu sa prirodom Hrista i hrišćanstva, što u islamu nije slučaj.

²⁶ Naziv „Latini“ koji se odnosi na pripadnike rimokatoličke crkve, je nesumnjivo lokalnog karaktera te ga je novinar mogao čuti u samom Skadru i okolini, gdje se taj naziv najčešće koristi, prim. aut.

Mapa Crne Gore sastavljena za potrebe britanskog vojnog ministarstva (War Office), objavljena 1860. Godine.²⁷ Prenosimo sekciju mape na strani Kaze Podgorica, na kojoj su predstavljene i sve lokacije na kojima se odvijala vojna akcija prenesena u ovom radu.

²⁷ Map of Montenegro, 1860. Great Britain. War Office. Topographical Department, Preuzeto sa web prezentacije Australijske Nacionalne biblioteke (National Library of Australia), Unos na: <https://nla.gov.au/nla.obj-231229994/view>

Sa Turcima u Albaniji

(od našeg posebnog dopisnika) 20. avgust (1876)²⁸

Stigao sam sinoć u Skadar poslije veoma napornog putovanja od 11 sati na konju, od Bara, preko strašnih planinskih staza, pod užarenim suncem. Ponekad se pitam, da li poslije takvih dugih marševa u takvoj zemlji, a pod takvim vremenom, turske trupe ponekad izvuku deblji kraj u ratu sa crnogorskim brđanima.

Iskrcao sam se sa dubrovačkog poštanskog parobroda u nekoj nazovi luci, nekih dva kilometra od grada Bara. Turske ratne lađe leže u pristaništu i ogromne količine municije se istovaraju. Dugačak red mazgi se neprestano proteže od plaže ka krševitom uzvišenju iznad, gdje se nalazi grad, prenoseći kutije šaržera i municije dalje ka konačnom odredištu u Skadru, gdje su od skoro trupe i magacin prebačeni iz sada napuštene luke Klek, kako bi se izvršila masovna koncentracija materijala za ratni front. Stotine vojnika čudne pojave u šarenoj odjeći je plandovalo na ovoj plaži. To su sirijski Arapi u uniformama od braon – ćebastog materijala sa zelenim dodacima i naoružani novim Henri Martini puškama; zatim crnci sa sjajnim licima i bijelim turbanima, kitnjastim ogrtačima i egzotičnim mačevima u drvenim koricama za pojasom, te zgodni žandarmi u zuavskom odijelu drečavo crvene boje; svi pod popodnevним suncem, predstavljajući paletu boja kakva se samo može zamisliti.

Zanimljivo je kako je trenutno Englezu osigurana dobrodošlica, čak i među divljim neregularnim jedinicama. Ruka vam malaksa od violentnog rukovanja koje se mora istrpjeti od ovih tamnoputih ratnika; čak i na kajmakamovom

²⁸ London Daily News: *With the Turks in Albania (from our special correspondent)*, 01. 09. 1876, str. 5.

divanu je kafa ljepše uslužena onom koji je britanskog porijekla, kako saznajemo. Zaista mislim da za sada, u ovim krajevima postoji ideja da su Englezi u stvari muslimanska sekta, razlikujući se samo u nekim sporednim doktrinarnim stvarima od pravovjernih; dok sam čujao epitet „kaurin“ veoma često upućivan mojim manje srećnim kolegama drugih nacionalnosti, ja sam susrijetao čete iz svih bataljona bez i jedne uvredljive riječi prema meni.

Bar se razlikuje na bolje od Trebinja. Kao i ono, venecijanskog je porijekla. Stoji visoko, nasaden na izolovanom grebenu, odvojen jarugama od visokih planina koje podsjećaju na zidine. Na suprotnoj strani, onoj okrenutoj ka moru, ispod uzvišenja u dužini od hiljadu stopa se nalaze zasadi maslina i smokvi. Teško da nešto može biti piktoresknije od starih venecijanskih zidova i kula prekrivenih zelenilom koje izbija iz svake pukotine; a visoko ka gore, vitki minareti oštro upereni naspram plavog vazduha dugačkih planinskih klanaca koji se prostiru daleko ka ljetnjem nebu.

Dolje ka ravnici u primorju, odakle smo došli, su šatori rezervnih trupa koje se sada užurbano pripremanju za put ka Podgorici. Vježbe se aktivno održavaju. Uprkos gotovo nepodnošljivim temperaturama, dugi redovi strijelaca vrijedno vježbaju, napreduju, povlače se, jurišaju, vrše manevar ka rezervnim položajima, sa veoma pohvalnom marljivošću. Prednjače sirijski Arapi, mnogi od njih su crnačke rase, izgleda da veoma uživaju u ovome, jureći naprijed -nazad pod suncem koje prži, ponavljajući pokrete punjenja puške i paljenja, radost se vidi na njihovim licima a njihovi bijeli zubi otkrivaju na mnogima od njih osmjeh i grimase. Glavnokomandujući paša – zaboravio sam mu ime – kaže da ima 18.000 ljudi u kampu; ali iz drugih izvora, povjerljivijih, a i manje direktno uključenih, saznajem da u stvari može imati 12.000 ljudi ukupno, čak je i to možda previše. Kolika god da im je brojnost, vojnici su dobro

odjeveni i naoružani, a ništa im ne nedostaje u pogledu discipline i reda. Čak im i njihovi neprijatelji ovdje, a takvih je mnogo, priznaju to.

Proveo sam prijatno veče sa polovinom tuceta njemačkih i mađarskih ljekara pridruženih armiji, a sljedećeg jutra u ranim časovima se ide za Skadar. Nabavio sam jakog planinskog konja, koji je u stvari veliki poni, dobrog kvaliteta, dobro plaćen, ali sjedlo! Avaj, kako ga opisati? Sastoji se od dvije nagnute površine, a svaka podsjeća na spravu za mučenje na kojoj je Sveti Lorens (St. Lawrence) doživio mučeništvo, te ja za ozbiljno razmišljam da ponesem tu titulu ili neku sličnu, poslije patnji kojima sam bio podvrgnut od nenormalnog sjedla na mom konju. Ovo sjedlo, ili stvar, se sastoji od dvije horizontalne ravne drvene letve inč ipo široke i blago, veoma blago savijene. Naprijed i nazad se uzdižu strmi drveni šiljci evidentno sračunato da „drže jahača budnim“, a koji su tokom uzvišenja i nizbrdica ovog gotovo nevjerovatnog puta koji sam preduzeo, nanijeli više žuljeva „naprijed i nazad“. Posljedice ovog sjedla podnosim u tišini. O uzengijama što manje reći, to bolje. Sastoje se prosto rečeno, od dvije omče od kratkog i jakog konopca, koji reže potkoljenice nenaviknutog jahača. Otvoreni put za Skadar je, blago rečeno, užasan. Tokom prve četvrtine putovanja putnik se penje nizom strmih kamenitih stepenika – ne mogu ih nazvati drugačije – dok se ne dođe do 800 do 1.000 stopa nadmorske visine. Oдавде je pogled na zemlju i more veličanstven. Ako pogledamo unazad, vidi se velika plava morska površina koja stremlji ka unutrašnjosti sa brojnim grebenima, a kada se pogleda ispod i unaprijed vidi se navodnjena dolina koja buja, sa najbogatijim prinosima povrća; kukuruz i pšenica, masline i vinova loza. Površni sa povrćem leže ravne kao da su vodena površina, ograničene kanalima za navodnjavanje, a onda se sivo strmo kamenje oštro uzdiže iza vinograda, baš onako kako i stijenje izvire iz

mora. Naglo počinjemo da se spuštamo ka dugačkoj ravnici koja izlazi na Skadarsko jezero. Vidljiva je blijeda bijela linija. To je samo jezero, samo osam sati puta daleko. Korak po korak se spuštamo. Povremeno putnik mora da se naginje unazad, dok ne dodirne leđa konja, a ponekad kad je neka strmija nizbrdica, konj skupi sve četiri noge i prosto se skliza ka dnu. Povremeno vidimo neke fantastično odjevene, naoružane do zuba seljake-vojnike kako dostojanstveno marširaju pod crvenim kišobranima, noseći proizvode sa pijace i drva u kamp u Skadru. Počinje se češće primjećivati bijeli albanski kilt, a vez na jaknama postaje bogatiji čak i od onih u Hercegovini. Svi su naoružani, sa puškama Šnajder (Snider) ili Henri Martini (Henry – Martiny) tipa. Veoma često se pojavljuje žandarmerija (zaptije, prim. aut) sa svojim vinčesterkama (Winchester rifles). Nema bezobrazluka, nema incidenata. Svako je uljudan i prijatan, pa se zapitamo kako ovi naoružani ljudi koji se u hiljadama prostiru ovim opustjelim planinskim stranama, koji se toliko trude sa usamljenim strancem, mogu pripadati istoj armiji koja je počinila nebrojene zločine u Bugarskoj.

Zadovoljiću se osjećajem prevelike nelagodnosti i produžiću pored njih što brže mogu. Dolje ka ravnici, sprženi kameniti put služi kao glavna cesta. Prolazimo pored nekoliko hanova ili kafana, popili smo nekoliko malenih kafa mutne boje, a sa zalaskom sunca stižemo do obala rijeke Bojane, koja služi kao transportna komunikacija između Skadarskog jezera i mora. Bojana je široka oko dvesta jardi, a nekoliko trgovačkih barki leži usidreno na obalama.

Dva sata marša po mraku, među žbunovima koji su gusto zarasli u divlji hmelj i stižemo do dugačkog drvenog mosta. Svijetla tinjaju dalje i bliže od obale, a velika citadela (tvrđava, prim. prev) bočno, na crnoj stijeni štrči naspram ljubičastog neba.

Šaljem svoje pismene predstavke Ahmed Hamdi-paši,²⁹ guverneru grada. Na žalost, upravo je smijenjen, a njegov nasljednik Mustafa-paša još uvijek nije stigao. Da li ima hotela. Da. Odveli su me tamo. Jedan pogled je dovoljan. Ima li drugog? Da. Daleko? Otprilike sat vremena oдавде! Poslije jedanaest sati na drvenom sjedlu, ovo zvuči žalosno, ali nastavljam. Sumorne ceste, groblja koja se bjelasaju sa strane, minareti tako česti kao dimnjaci fabrika na sjeveru Engleske i stižemo u neku vrstu predgrađa Skadra. Pitaju me da li ću ići u hotel Imperial, koji je „hotel Velike Britanije“ ili u hotel „Anastasia“. Preporučuju mi posljednji. Odlazim tamo, nema mjesta, ali mi nije žao zbog generalnog stanja u kome se hotel nalazi. Ne možemo buditi nikoga u „Ujedinjenom kraljevstvu“ ali su vrata „Imperijala“ otvorena. Upravnik hotela prodaje slatkiše dječacima i čašice jeftinog pića nereligioznim Muslimanima. Imao je slobodnu sobu za mene. Za sada je soba prazna; ali za pola sata upravnik može nabaviti dušek. U međuvremenu sam sio na pod i razmišljao o situaciji. Svako ko je proveo noć u provincijalnom turskom gradu, pod sličnim okolnostima, će se sjetiti osjećaja sličnog momemu u ovoj situaciji o kojoj pričam. Neću pokušati da ih opišem neupućenima.

Ustajem u ranu zoru. Svi su već ustali i u pokretu. Ulazim u kafè i razgovaram sa muslimanom duge glave koji mirno fućka čibuk pored svoje jutarnje šolje kafe. Daje mi svoje mišljenje o ratu uopšte i o hrišćanima specifično. Latini (rimokatolici) su miroljubivi, vrijedni ljudi, koji žive prijateljski sa svojim muslimanskim komšijama; pravoslavni (grčka crkva) su

²⁹ Ahmed Hamdi-paša je bio skadarski valija (guverner Skadarskog vilajeta), a ne guverner grada Skadra, kako dopisnik navodi, a koji jeste upravo u tom trenutku smijenjen sa svoje pozicije, Mustafa-pašom, novim valijom. Naravno, sjedište valije tj. guvernera vilajeta je takođe bilo u gradu Skadru, prim. prev.

nemirni otpadnici, nikad zadovoljni sem kada stvaraju neprilike. „Neka ih Allah zбриše sa lica zemlje.“ Ovo me podsjeća na Muktar-pašino mišljenje na istu temu. On je opisivao pravoslavne podanike Osmanskog carstva kao svirepu grupu nemirnih osoba, koje nikako da se slože ni sa svojim muslimanskim niti katoličkim zemljacima. Vezano za ovo, gdje god sam bio do sada, katolici su glasni u hvali osmanske vlasti i tolerancije. U Baru me je katolički sveštenik upozorio u vezi sa Crnogorcima. „Svi pravoslavni su gori od Sotone. Imao sam parohiju na granici ka njima, bio sam natjeran da bježim. Turci nas ne uznemiravaju i ne miješaju se u našu vjeru.“ Prenio sam ova mišljenja grčkom gospodinu³⁰ ovdje kao dokaz o privrženosti velikog dijela stanovništva Osmanskom carstvu u pobunjeničkim oblastima. „Da“, dodao je on „svi znamo da su katolici kukavički poltroni; podčinjavaju se bez prigovora ugnjetavanju. Zato ih i tolerišu bolje nego ostale, u kojima je još ostalo nešto duha.“ Ništa nisam rekao ali ne mogu se oduprijeti mišljenju da je grčki gospodin manje više u pravu.

Iz nesporno autentičnih izvora sam saznao da su u posljednjoj bitci, tokom pokušaja da se digne blokada trupa u Medunu, Turci bili potpuno poraženi, ostavivši hiljadu i sto mrtvih na bojnem polju, a noseći sa sobom više od trista pedest ranjenih. Veliki broj mrtvih je pokazatelj da Crnogorci još nastavljaju da se zanimaju napadima na ranjenike koje gone dok nastavljaju potjeru. Diplomatski predstavnik ovdje, koji je saznao da sutra treba da idem na front, mi je tražio da potvrdim informaciju koju je dobio iz pouzdanog izvora, da poginuli u posljednjoj bici leže ogoljeni na padinama u blizini Podgorice. Iste večeri je britanski konzul ovdje dobio telegram od Mahmud-paše, novog

³⁰ Dopisnik je bio jasan u svojoj karakterizaciji dotičnih osoba kao Grka. Da su u pitanju bili samo pravoslavci, tj. osobe pravoslavne denominacije, u tekstu bi vjerovatno stajalo „Grko-hrišćani“, ili „pripadnici Grčke crkve“, itd. Dakle u pitanju su vjerovatno osobe grčke narodnosti, prim. prev.

glavnom komandujućeg, u kojem traži da on i njegove kolege dođu smjesta u kamp gdje će u bolnicama sami vidjeti zvjerstva koja su Crnogorci počinili nad ranjenicima.

Mišljenja konzula različitih zemalja, u vezi pravednosti sukoba na obje strane se razilaze, pa se ne može doći do zajedničkog stava. Neki su odbili, neki se nisu mogli mučiti da putuju do Podgorice, pa je na kraju odlučeno da traže Mahmud-paši da pošalje svoje unakažene ranjenike ovdje da ih pregledaju gospoda (konzuli stranih sila, prim. aut) u Skadru. Ovdašnji britanski konzul žali zbog ovakve odluke, ali ne želi izigravati viteza zaštitnika u ovoj stvari. Kako konzuli ne žele doći, Mahmud-paša šalje pozivnicu meni i dvojici drugih kolega iz štampe odavde, da dođemo sutra ujutro u Podgoricu i da prikazemo Evropi činjenice o ovom slučaju. Imao sam dosta poteškoća u istraživanju ovih „nepočinstava“ o kojima se dosta čuje na obijema stranama. Do sada nisam imao prilike da lično svjedočim o tim stvarima. Dok sam bio u Trebinju, razgovarao sam naširoko sa izvjesnim hrišćanskim oficirima, koji su, mislim, savjesno govorili o tim stvarima. Bili su pravoslavci. Rekli su: „U Hercegovini i Bosni gdje smo bili već neko vrijeme, ima mnogo slučajeva ugnjetavanja. Musliman, bio Turčin ili Sloven po rasi, je, po pravilu, vlasnik zemlje a hrišćanin, bilo katolik ili pravoslavac je zemljoradnik. Oni stoje jedno prema drugome u odnosu gospodara i slugu. Tokom borbi, hrišćani su bili ubijani, a zahvaljujući tome što je pravni aparat i administracija u muslimanskim rukama, nije bilo istrage. Begovi i paše ponekad nasilno otimaju mlade djevojke iz njihovih domova i ne može se dobiti pravda; to je razlog što se „mi bunimo“. A ovo „mi“ koje je nenamjeravano izletjelo mom sagovorniku pokazuje da iako je u turskoj službi, osjećaji mu leže na drugoj strani. Ja sam vjerujem da hrišćani imaju dosta toga da se požale, posebno pravoslavni hrišćani; a znam da se, sa druge strane, katolici plaše svoje pravoslavne sabraće i traže

zaštitu osmanske vlasti. Ovakve podjele čine da je turska vlada moguća u ovim krajevima do danas. A takav osjećaj koji se stvara zaštitom potčinjenih katolika će dovesti do jaza između hrišćanskih sekti, koji postaje veći od onog između drugačijih religija.

Do danas, vojna situacija je sljedeća:

Glavna turska armija se bori, izgleda sa uspjehom, u Srbiji. Armija koja broji između dvadeset i dvadeset i pet hiljada ljudi drži Hercegovinu. A u Podgorici treća turska armija drži Crnogorice pod kontrolom, pod prijetnjom da mogu krenuti prema dolini Cetinja, njihovom glavnom gradu, maršem preko Rijeke Crnojevića. Malo ima uticaja to što je turska armija imala neuspjeha na ovoj strani; a izgleda da je imala i nekih odlučnijih neuspjeha. Kada pokore Srbiju, dok su Crnogorci preokupirani, postepeno uvećavajuća osmanska armija će neupitno zauzeti i Crnu Goru, ma kako hrabar otpor pružili ovi brđani. A u Hercegovini se na pobunjenike ne može računati; kao što sam javio u prethodnom pismu, Muktar-paša uzalud iščekuje neprijatelje za bitku još od kad se sreo sa Crnogorcima 28-og prošlog mjeseca.

U ovom trenutku se Sloveni bore, vjerovatno bez nekog jasnog cilja, osim ideje da produže kampanju do zimskih mjeseci kada mora nastupiti primirje. Osmanlije, sa druge strane, žele postići nešto sjajno da oporave svoj autoritet, tako da koncentrišu svoje snage u Podgorici, ne samo da udare u srce Crne Gore, da uklone njene snage iz opšte ratne situacije, nego vjerovatno i da spoje snage sa Muktar-pašom preko najužeg dijela osmanskih teritorija.³¹ Šta god da im je plan, ja sam ubijeđen da će se rat otegnuti do kraja ljeta; a onda, ako tokom zime diplomatija ne riješi stvar, u nadolazećem proljeću će Istočno pitanje i dalje biti na dnevnom redu.

³¹ Dopisnik očigledno upućuje na bjelopavličku ravnicu i ostroški klanac, koji su predstavljali najuže tačke crnogorske teritorije između Spuža u Skadarskom i Nikšića u Bosanskom vilajetu, prim. prev.

*Podgorica, četvrtak.*³² (24. 08. 1876)

Armija je ovdje neaktivna, čeka pojačanja, koja svakodnevno pristižu iz Bara, preko Skadarskog jezera. Neki sirijski bataljoni nisu izvježbani. Crnogorci su na visovima, na udaljenosti od dva sata od grada, ima ih šesnaest hiljada. Turske trupe su smještene u šatorima.

*Glavni štab Mahmud-pašine armije,
Podgorica, 25. avgust*³³

Ova zemlja nije podesna novinskim dopisnicima. Pošta radi samo jednom nedeljno, a ni tada nije sigurno da li će pisma stići do svog odredišta. Otpremanje pošte, u prvom redu zavisi od turskih časova, a to je vezano za izlaske i zalaske sunca. A zatim, transport pisama, koja stignu dotle, zavise od nasumičnih dolazaka transportnih parobroda na Skadarskom jezeru, koji dolaze i odlaze prevozeći trupe i material. Ovim opravdavam rijetkost mojih pisama i neredovnost intervala u kojima pristižu.

Stigao sam ovdje iz Skadra 21-og ovog mjeseca, prvo parobrodom preko jezera, a zatim na konju, sve do vojnog kampa. Stari mornarički paša, u lanenom odijelu, me je primio na palubi tegljača koji je imao šest čudnih visoko postavljenih propelera, natrpanih turskim vojnicima svih vrsta: nizamima, Zejbecima, bašibozucima i lokalnim neregularnim jedinicama.

Na užim djelovima jezera, čovjek može zamisliti da u stvari putuje rijekom Misisipi. Strme litice se naginju do vode, prekrivene divljim, puzavicama i maslinovim drvećem na

³² London Daily News: *Latest telegrams – the war in the east*, 26. 08. 1876, str. 5.

³³ London Daily News: *Headquarters, army of Mahmoud pacha*. 09. 09. 1876, str. 6.

kojima se ocrtava njihova stoljetnost. Lokvanji plutaju u gomilama zelenog lišća, otežavajući nam put dok se probijamo između litica. Sve je divlje, primitivno, do krajnjih granica, a guska čudnog izgleda ispušta glasne zvuke iz svog gnijezda dok mi prolazimo jezerom. Greben za grebenom, plavetni zbijeni planinski vrhovi Crne Gore i okolnih zemalja je naizmjenična slika gustih šuma i kamenih pustara. Bacamo sidro u osamljenom potoku. Čovjek bi pomislio da smo prvi ljudi koji su se iskricali, eto tako netaknuto izgleda priroda ovog mjesta.³⁴ Blatnjava močvara se prostire sve do kamenitih stijena i vidljiv je omanji potok koji prolazi između drveća. Ovo je kraj našeg putovanja parobrodom, a riječni kanal je jedini put kojim se može brodom nastaviti putovanje. Ljubaznost mornaričkog paše prema meni se ovdje ne završava, te poželjevši mi *bon voyage*, poziva me na čamac sa šest vesala, namijenjen nastavku mog putovanja. Mornari odbijaju čamac od obale i za nekoliko minuta je već teško odrediti da li smo na vodi ili na zemlji jer se šuma miješa sa potokom. Velika razgranata stabla povremeno usporavaju putovanje, dok se provlačimo iznad razgranatih krošnji, a s vremena na vrijeme veći brodovi, krcati muslimanskim trupama, nam prave prolaz čim vide imperijalnu zastavu prikačenu na našem pramcu. Ima *Nizama* – iliti regularnih trupa u svojim modro plavim uniformama, zajedno sa sirovim *redifima* iz provincija, zatim čudno obučenih i divljačke pojave *bašiobzuci* i *Zejbeci* iz Sirije. Neki spavaju, neki se zabavljaju pucajući iz svojih Šnajder pušaka na divlje patke koje imaju gnijezda okolo, kuda mi prolazimo. Poslije sat vremena veslanja pristizemo do plićaka, gdje su me iznijeli na kopno na leđima snažnog mornara, sve do markantnog čuvara na obali koji je trebalo da me primi.

³⁴ Osmanski vojni parobrod se mogao usidriti u Pothumu ili na Plavnici koji su bili dva glavna jezerska pristaništa u kazi Podgorica, prim. aut.

U ovom trenutku bi trebalo da u duhu izreke *in medias res*, direktno objasnim razlog mog putovanja od Skadra, preko jezera, do Podgorice. Gospodin Grin, poštovani britanski konzul u Skadru, je primio telegram od Mahmud-paše, glavnokomandujućeg osmanske armije u Podgorici, u kome ga poziva da dođe u štab sa svojim kolegama konzulima iz drugih zemalja, kako bi u bolnici vidjeli dokaze o zločinima počinjenim od strane Crnogoraca nad turskim ranjenicima. Kako nije bilo saglasnosti među konzulima povodom ove situacije, gospodin Grin je mudro odlučio da ostane u Skadru kako se ne bi isticao povodom ovog pitanja. Zatim je uzvratio telegrafom (Mahmud-paši u Podgorici, prim. prev) da se u Skadru nalaze dopisnici evropske štampe, te da će oni dati svu potrebnu pažnju i publicitet ovom pitanju. Kao posljedica toga, stigla je poruka od glavnokomandujućeg (Mahmud-paše, prim. prev) u kojoj poziva mene i ostale moje kolege u štab osmanske armije.

Kada smo se iskrcali, glavni čuvar je salutirao, a poručnik nas je odveo do svojih odaja, dok se konji pripreme za putovanje. Zatim smo putovali tri sata kroz vrelu, prašjavu ravnicu; trojica konjanika sa karabinima na čelu kolone, a devetorica otpozadi; sa lijeve strane i pravo od nas su oštra brda, gdje se nalaze Crnogorci, koji vrijebaju i drže straže, a građevine na koje nailazimo na putu su ruine bez krova. U stvari, nalazimo se na spornoj teritoriji. „Amandeville is lord by day, but the monk is lord by night“, a što se tiče telegrafskih službenika, slobodno mogu doslovno citirati ovu izreku (vezano za njegov opis puta, prim. prev). Činjenica da je neprijatelj tako blizu, čini da je teško garantovati bezbjednost na putu od jezera do vojnog kampa. Već sam iznio svoje mišljenje o Trebinju. Podgorica nije u puno boljoj situaciji, a slučajan požar koji je izazvao paljenje pedeset najboljih dućana, dan prije mog dolaska, nije doprinio raspoloženju u gradu. Sjahao sam blizu šatora glavnokomandujućeg i dodao uzde svom pratiocu. Šator je

smaragdnozelene boje sa mesinganim polumjesecom i zvijezdom na vrhu. Straža čuva ulaz ka ovim svetoobožanim odajama generala. Iako sam već sreo Muktar-pašu u Hercegovini, gdje sam naišao na ljubazan džentlmenski prijem, te sam razbio predrasude koje vladaju o pašama, ipak sam ušao u šator glavnokomandujućeg sa izvjesnom dozom nesigurnosti.

Bio je to veliki šator, nekih dvadeset stopa u prečniku, iznutra postavljen materijalom braon boje, a pod je bio prekriven kao i ostatak kampa – zemljom i kamenjem. Primijetio sam pašu, čovjeka pristojne pojave i vrijednog poštovanja, sa bradom starom dvije nedelje, sjedio je prekrštenih nogu na sirovom komadu drveta prekriveno prostim pamučnim jastucima. Bio sam potpuno iznenađen. Nije bilo pompe, nije bilo ceremonijala. Ja sam bio pripremljen da izvedem najceremonijalniji „selam“ koji sam znao. A umjesto toga mi je ruka mehanički izvela vojnički pozdrav. Paša, bez obzira koliko tugova ima,³⁵ je nesumnjivo pravi vojnik starog kova, te me je kao takav i primio u audijenciju. Orijentalizam nalaže da se popije šolja kafe i da se zapali cigareta, a poslije toga smo prešli na razgovor o poslu. „Da li sam imao prijatno putovanje?“ pita paša. „Tako-tako“. „Nije bilo neprijatelja na putu?“ „Nijednog.“ „Drago mi je da vas vidim, gospodine,“ nastavlja paša „jer se mi ovdje mučimo pod teškim uslovima, dok su naši neprijatelji dobro zastupljeni u Evropi, a evropska štampa je našla za shodno da pošalje svoje agente (dopisnike, prim. prev) u Crnu Goru i u Srbiju, a mi, muslimani, smo izostavljeni i nema nikoga ko bi govorio u našu korist, nekoga ko bi pokazao ljepšu sliku o nama, od one koju imaju u Evropi. Drago mi je da ste došli i što se mene tiče, imaćete sve uslove koje mogu da vam pružim.“ Opaska o Mahmud-paši, glavnokomandujućem osmanskih

³⁵ Tugovi su arhaičan način označavanja vojnog nivoa koji ima određeni general – paša. Više tugova je sljedstveno tome, označavalo i veći vojnički status koji je paša imao.

snaga naspram vojske knjaza Nikole. On je čovjek koji je prešao srednje doba, pomalo korpulentan ali svježije pojave. Oči su mu tamno zelene i nema ništa orijentalno u svojoj pojavi. Razumio sam da je po rođenju Mađar,³⁶ a nekada je bio Jevrejin. Govori tečno francuski i njemački, a pomalo razumije i engleski.

Razgovor se uglavnom poveo o bici 14-og ovog mjeseca (14. 08. 1876. godine, bitka na Fundini, prim. prev), o sastavu i snazi armije. Prilično je čudno što je moj prvi intervju sa Muktar-pašom u Hercegovini ranije, takođe uključivao slušanje opravdanja o turskom neuspjehu, a sada prvom prilikom kada vidim osmanskog generala ovdje, govorimo o sličnoj temi. Sa vrata šatora mi je paša pokazivao razne djelove bojnog polja, koji leže na dva sata daljine od kampa, na rubovima strmih planina, graničeći se sa poljem rijeke Morače na jugu, a ne tako daleko od tvrđave Medun, gdje su još uvijek blokirane trupe zbog kojih se i vodila ova bitka. Mahmud-paša pripisuje svoj poraz panici koja je zadesila jedan bataljon u kritičnom trenutku, a koji se rapidno proširio kroz neizvježbane regrute od kojih je njegova armija uglavnom sastavljena. Artiljerija je bezbjedno povučena tek uz najveće teškoće. Oni koji su bili prisutni (tokom bitke, prim. prev) tvrde da se glavnokomandujući veoma dobro držao, te da je njegovo držanje bilo ključno u spašavanju artiljetije. Paša priznaje da je izgubio 1.200 ljudi, od kojih je ukupno 350 ranjenih, koje su uspjeli izvući sa bojnog polja. Ostali su masakrirani od strane Crnogoraca, a njihova tijela leže u stanju dekompozicije na brdovitim padinama pod suncem. Neprijatelj ne dozvoljava nikome da priđe tijelima, te su zaprijetili noževima nekim ženama koje su pošle da prekriju tijela zemljom. Što se tiče masakriranja zarobljenika, u to više nema nikakve sumnje. Sam

³⁶ Kao što smo već naveli, Mahmud Hamdi-paša je po rođenju poljski, a ne mađarski Jevrejin. Međutim, iz Mađarske je započeo svoju vojnu karijeru koja će ga lansirati u osmanskoj armiji za jednog od generala.

sam vidio jedanaestoricu njih koji su uspjeli otpuzati sa bojnog polja, gdje su bili ostavljeni (ranjeni, prim. prev) da umru. Nosevi su im bili odsječeni do lica, a gornje usne isječene, ostavljajući otkrivene prednje zube. Jedan od ljudi je imao odsječene i uši. Ovi jadni momci su bili u žalosnom stanju, ležali su u krevetima stenjući, još uvijek prekriveni zavojima koji su bili krvavi od rana. Bili su poslani na inspekciju raznim konzulima u Skadru, da bi se otklonila svaka sumnja da se Crnogorci upuštaju u ovakva divljaštva.

Mahmud-paša se gorko žalio kako mu je povjerena ozbiljna odgovornost, ali bez sredstava obezbijedenih od vlade da izvrši na terenu svoja naređenja. Imao je određen broj jedinica pod svojom komandom, ali od njih, izuzimajući mali broj Nizama iliti regularnih bataljona, ostala je gomila tek naoružanih i nedisciplinovanih Arapa i sirijskih Zejbeka. Ovi drugi (Zejbeci, prim. prev) su fantastično obučeni orijentalci iz okoline Smirne, čije se zanimanje na popisu (cenzusu) vodilo pod „nepoznato“. Drugim riječima beskućnici i otpadnici koji su prihvatili vojnu službu prospektom neograničenog *pilava* i platom, a trenutno ih od dezertiranja jedino sprečava nemogućnost vraćanja u svoju zemlju.

Zločini su činjeni, kaže paša, od strane ovih ljudi. On priznaje i žali zbog toga koliko je to moguće. Znao je i da su doprinijeli povećanju već ozbiljne zloglasnosti koja prati osmanske trupe. Prošle nedelje, (u Podgorici, prim. prev) ovi nesrećni divljaci su uhvatili sirotog mladog pravoslavnog sveštenika, malo izvan grada i brutalno ga ubili. Nešto prije toga, isti ljudi su opljačkali i uništili pravoslavnu crkvu ovdje. Ovo paša iskreno priznaje; ali on ima pravo u svom ogorčenju sa kojim je izjavio da su osobe koje su razglasile ova nedjela u inostranstvu izbjegla da kažu koja je kazna stigla počiniocima. Oni koji su ubili mladog sveštenika, ili se sumnjalo na njih iako nije bilo čvrstih dokaza protiv njih, sem što su ga uhapsili pod sumnjom da je špijun – a

koji su sami tvrdili da su taj čin počinile lokalne jedinice – su suđeni ispred mješovitog civilno-vojnog suda i osuđeni na petnaest godina zatvora. Dok su oni koji su opustošili crkvu bili osuđeni na deset do petnaest udaraca šibom ispred pašinog šatora.

Paša se mnogo čudio zašto ljudi tako uporno insistiraju na tome da su muslimani ugnjetači i zlostavljači hrišćanskog stanovništva ovdje. Isticao je je nespornu činjenicu – da su dvije velike hrišćanske sekte u carstvu (Osmanskom, prim. prev) beskrajno mnogo više neprijateljski nastrojene jedna prema drugoj, nego što su muslimani prema bilo kojoj od njih. Pravoslavna crkva prezire latine ili katoličku struju, a ovi uzvraćaju istom mjerom. Umjesto da se tvrdi da su Turci i hrišćani neprijatelji, prije bi se moglo reći da je pravoslavna sekta haotična, neposlušna grupa ljudi, koju podstiču strani agenti, te uvjeravana od istih u nerealne snove i panslovenske teorije, pa je preuzela kurs beskompromisnog neprijateljstva prema dominantnoj rasi. Kao i Muktar-paša u Hercegovini, ovaj general (Mahmud-paša, prim. prev) je uvjerenja da su katolici mirni, vrijedni ljudi, te da žive u konstantnom strahu od predominacije njihove sabraće hrišćana pravoslavne struje. Ja znam da je činjenica da katolici, kako sveštenstvo tako i prost puk naginju osmanskoj vlasti; vidio sam stotine njih uključene u tursku armiju da kao volonteri da brane svoje gradove, ili kao aktivna vojska. „Oni znaju“, kaže paša, „iako slabo informisani, oni znaju kako su njihovi jednovjernici u Poljskoj tretirani od strane pravoslavnih Rusa. Znaju i da im se mi slabo miješamo u njihovu religiju, a najbolji dokaz njihove naklonosti koji mogu dati je da se sami priključuju našoj armiji.“

Kada bih prenio cijeli razgovor sa Mahmud-pašom bilo bi potrebno da popunim desetine kolumni. Drugom prilikom ću ući dublje u njegove argumente, ali trenutno ne mogu a da ne primijetim nekoliko ključnih tačaka kojih se on dotakao. Pitao

sam ga da li misli da se trenutna kriza u Turskom carstvu može pripisati ruskom uticaju ili intrigama. „Zar možete uopšte sumnjati?“ odgovorio je. „Što se mene tiče, čak kada bi se cijela Evropa udružila u suprotnom mišljenju, ja sam bih i dalje bio siguran u to. Prije dvadeset godina je naša zemlja zajedno sa ostalim evropskim silama prepoznala ovakvo držanje Rusije, te su reagovali u skladu sa tim. Šta se to desilo od tada, što garantuje da se njihovo držanje zaista promijenilo? Naravno, ja odbacujem proteste suprotne strane. Svi znamo da su bezvrijedni. Doduše još od krimskog rata se nije Rusija usudila da otvoreno udari na nas, ali nikada nije propuštala priliku da nas povrijedi u mraku. Pobune su se povremeno javljale kroz naše teritorije; zabrinjavajuće vijesti su se povremeno javljale. U suštini, sve je činjeno da uspori, onemogući bilo kakav pokušaj reformi koje je trebalo da se dese od velikog rata prije dvadeset godina. Ja znam da naša vlada i naši ljudi nisu bez ozbiljnih mana; ali ja odbijam da sadašnje žalosno stanje pripisem isključivo nama. Mi smo žrtve okolnosti. Islamizam nije uzrok naše katastrofe. Ako je Turska slaba, a narodi Evrope je odbace, trebalo bi da se sjetite da su se ne tako davno su ujedinili da joj unište flotu i raskomadaju carstvo. Kasnije su shvatili svoju grešku, te su pokušali da nas skrpe opet, jer smo neophodni protiv rastuće sile na sjeveru (Ruskog carstva, prim.prev). Istina je da je Engleska krvarila za nas, a tako i Francuska; ali su se oni zaustavili na tome, nisu nastavili u kontinuitetu, energičnom inicijativom da prate kurs koji je bilo potrebno zauzeti. Turskoj je ostavljeno previše toga da se sama pobrine, a naponi njene liberalne frakcije koji su htjeli da se bore sa drevnim poretком nisu uspjeli i pali su pred zamahom starog sistema uprave. A sada opet, vezano za islamizam, zašto je on optužen za naš pad, dok je hrišćanstvo u Španiji neprikosnoveno? Zašto Evropa koristi takav zajedljivi sarkazam za tursku lošu upravu i muslimansku netoleranciju, a tako malo

čujemo o dešavanjima na (Iberijskom, prim. prev) poluostrvu? Naše su finansije loše; jesu li one u Španiji bolje? A da li je ta zemlja ikad plaćala tako veliku kamatu na svoje kredite kao što smo mi, kredite koji su skoro prevazišli glavniciu? Zašto su turske okrutnosti i masakri tako jako izloženi javnim kritikama u štampi i od konzularnih agenata, dok se na najgora zvjerstva Rusije prema Poljacima i prema Čerkezima prelazi bez riječi o tome? Reći ću ti, “ kaže paša, zlokobno se nacerivši, „Rusija ima korbač, da učutka pričljive jezike, a ima i milion bajoneta iza njih; mi nemamo ni jedno ni drugo!“ Prenio sam doslovno pašine riječi, jer sam siguran da pogled na stvari turskog maršala nije bez osnova; a pored toga znam da je ono što je govorio o hrišćanskim sektama doslovce tačno. Pričao sam sa katolicima i čuo sam ih kako prizivaju svako zlo na glave ljudi u brdima (Crnogorcima) i znam da su oni i muslimani ovdje najbolji mogući susjedi.

Prije nego što rekapituliram razgovor sa Mahmud-pašom, ne mogu a da ne citiram njegovu opasku koja se tiče trenutnog odnosa Engleske prema Rusiji. „Bio sam vojnik tokom krimskog rata“ rekao je; „Gledao sam svu krv i sva blaga koja su se prosula da se zaustavi ruska agresija; i od toga dana moje poštovanje prema Engleskoj je nesumnjivo. Žao mi je sada što se povlači pred sjenkom sile koja nije ni jednu desetinu tako snažna kako se uopšteno zamišlja. Pokojni Lord Palmerston je ovo razumio, te vjerujem kada bi neko otišao do njegovog groba i prošaptao šta se sada dešava, vjerujem da bi se prevrnuo u grobu.“

*Glavni štab Mahmud-paše, Podgorica, 28. avgust*³⁷
(28. 08. 1876)

Od prošlog javljanja, ništa se interesantno ovdje nije dogodilo, sem kontinuiranog dolaska pojačanja, preko Skadarskog jezera. Trupe su uglavnom one koje je trebalo da operišu iz pravca Kleka kao glavne baze operacija, a koje su naknadno pomjerene ka Baru, u skladu sa promijenjenim planom akcije. Nekih dvanaest hiljada ljudi je bilo poslato za Bar, a onda kada se akcioni plan opet promijenio, Podgorica je izabrana kao nova operaciona tačka. Poslije nesrećne akcije 14. ovog mjeseca (bitka na Fundini, prim. prev), koja se tako loše odvila po Turke, sve operacije su se zaustavile dok se potresena čvrstina trupe ne oporave i dok ne pristignu adekvatna pojačanja. Armija oko Podgorice danas broji nekih trideset hiljada ljudi iz svih rodova; trideset planinskih brzometnih bronzanih topova, šest komada poljskih Krupp-ovih topova, malo modifikovanih po engleskom patentu. Dobro sam pregledao kamp iz više navrata i mogu reći da što se tiče čistoće, reda i vojnog duha, može se uporediti sa većinom kampova koje sam vidio na bojnim poljima. Artiljerija je u sjajnom stanju; djelimično zahvaljujući suvoj klimi, koja čini nepotrebnom pažnju koja im se mora posvetiti u vlažnim područjima. Trupe kampuju u bataljonima i četama, u šatorima engleskog dizajna, od kojih svaki može primiti po 10 ljudi. U većini slučajeva su podovi pažljivo pripremljeni od utabane

³⁷ London Daily News: *With the Turks in Albania – Head-quarters of Mahmoud pacha, Podgoritza*, 13. 09. 1876, str 6.

zemlje, sa ulazima prekrivenim kamenčićima. U nekim slučajevima sam vidio kutije za biskvite, upotrijebljene kao saksije za cvijeće, u kojima su mali grmovi i cvijeće zasađeni i ukusno poređani oko ulaza. Kuhinje u kampu i ostale praktikalije nemaju nedostataka. Što se tiče uniformi, nizamske, iliti regularnih trupa i redifa, tj. rezervi, njihove uniforme pokazuju (znakove pohabanosti, prim. prev) da su već nekoliko mjeseci na kampanji. Tačno je da među bataljonima koji su prvi u borbi, ima značajnih potreba za opravkama, a njihove jakne bi zahtijevale pomoć savjesnog krojača. Ipak, takvi slučajevi su u manjini. A oružje je u odličnom redu. Dobre Šnajderove (Snider) i potpuno nove Martini – Henrijeve (Martini – Henry) puške su nagomilane pred ulazima u šatore, a torbe sa municijom i korice bajoneta su engleske izrade.

Ipak, ova vojska ima jednu slabu tačku – njene neregularne jedinice. Sastoje se od Zejbeka iz Smirne, Albanaca iz okolnih teritorija, te naoružanih građani (podgoričani, prim.prev), pomiješanih sa Indusima, Crncima i ljudima svake vrste. U pogledu odijevanja, Albanci se ističu. Nose crvene fesove, izvezene jakne crvene ili plave boje, bijele kratke kapute sa više slojeva, kao preuveličani škotski kilt, te bijele pantalone sa crnim vezovima. Što se tiče ostalih, riječi teško mogu dočarati nešto što se može dočarati jedino Homerovim opisom brodova. **Zejbeci** se uglavnom karakterišu velikim razlikama tjelesnog sklopa, varirajući od najcrnje do mongolski žute (boje kože, prim.prev) i po upadljivom nedostatku donjeg dijela pantalona. Vrsta kape na glavi je skarletno crvena i cilindričnog oblika, kao obični cilindar bez oboda, sa dodatkom maramica i poveza u više boja, ostavljajući potiljak otkrivenim. Svaki čovjek pored svog standardnog naoružanja u vidu Šnajderke, Martini Henri puške ili pak kakve antikvitetne kremenjače ima i cijelu skupinu sablji, bodeža, pištolja sa ukrašenim drškama, sabijenih u velikoj kožnoj futroli koju nosi na stomaku. Na ovu količinu ofanzivnog oružja

možemo dodati i druge predmete kao što su čibuci, mali tiganji za prženje, izrezbarene mašice za vađenje uglja iz vatre da bi se pripalio čibuk. A što se tiče uniformi, oficiri nisu u ništa boljoj situaciji nego njihovi ljudi. Svaki poglavica se nosi po svojoj volji i izgleda da gleda sa prezirom na stilove uniformi svojih susjeda. Preovlađuju zlatom izvezene dolame, turbani umotani maramama svih boja i široke pantalone prljavo-žute boje. Danas sam imao sjajnu priliku da posmatram ponašanje ove šarenolike gospode. Već nekoliko dana očekujemo dolazak Derviš-paše – turskog maršala koji je komandovao u Srbiji, a koji je preraspoređen u ovaj distrikt. Prekjuče je osam bataljona dobilo naredbu da ga dočeka, pa su ostali pod oružjem nekoliko sati na oluji praćenoj velikim pljuskovima, iščekujući Njegovu Ekselenciju, koji na kraju nije strigao. Izgleda da je bio u izviđanju crnogorskog dijela obale Skadarskog jezera: naredio je da topovi sa njegovog parobroda otvore vatru, a kako je ista žestoko uzvraćena pušćanom vatrom sa obale, on se vratio u Skadar, ostavljajući bataljone da ga čekaju. Danas su vremenski uslovi bili povoljni i maršal je stigao. Osam bataljona na čelu sa Mahmud-pašom, postrojenih u čete, stvorivši više od kilometra dugu kolonu. Pored regularnih bataljona bila su i dva-tri bataljona Zejbeka i Albanaca. Ovi su imali barjak na svakih pedeset ljudi. Neke od zastava su bile skarletno crvene, druge plave, treće zelene a mnoge su bile bijele boje. Neke su na zastavi imale ruku, mač i polumjesec. Druge su imale stilizovane polumjesece na njima, a neke su bile prekrivene arapskim slovima. Oblak prašine preko prostrane ravnice koja se proteže ka Skadarskom jezeru najavljuje dolazak maršala i njegove pratnje, a Mahmud-paša je u pratnji većeg broja apsurdno debelih poručnika, izjahao da ga dočeka. Dok su jahali uz linije bataljona regularne vojske, ovi su salutirali oružjem u veoma respektabilnom stilu, orkestar je svirao marš, a zastave su spuštene za salutiranje. Kada je Derviš-paša stigao do gomila Zejbeka, bašibozuka i drugih neregularnih jedinica, on se

zaustavio i nakratko im se obratio. Nisam ga razumio, ali je svaka izjava bila praćena (od bašibozuka i Zejbeka) kratkim uzvicima „*Allah, Allah*“ u najdubljem mogućem tonu, dok su regularni vojnici jednom rukom salutirali oružjem, a drugom izvodili komplikovani „selam“ sa rukom koja je rapidno išla od čela, ka ustima pa do grudi. Kako su generali prolazili, bataljoni su se pomjerali bočno, dok je orkestar svirao. Neregularne jedinice iz ovog mjesta (Podgorice, prim. prev) su pretekli paše a pratili su ih Zejbeci i bašibozuci. Sledeća scena se može vidjeti jedino u orijentalnoj armiji. Neregularne jedinice, kako im i ime kaže, su razbile redove i istrčale plešući i pucajući, te je svaki čovjek počeo da puni svoju pušku municijom iz redenika i da puca što brže može. Puške su uperili ukoso ka gore, u pravcu boka svjetine, jer to ne mogu nazvati kolonom trupa. Jek pucanja iz pušaka je odzvanjao ispred i iza paša, te je bilo jako teško slušati zvijuk metkova na svakoj strani, dok su čaure ispadale, a puščana tanad padala poput kiše nazad na zemlju. Bio sam u mnogo borbi ali se ne sjećam da sam ikad prisustvovao ovako kontinuiranoj kiši metaka tik pored moje glave. Poljana je bila prekrivena stotinama žena i djece koji su došli da vide dolazak paše i čudesno je kako niko nije poginuo. Jedan siroti vojnik koji je ležao u svom šatoru hiljadu jardi odavde je bio ranjen jednim od ovih nasumično ispaljenih, zalutalih metaka. Samo za trenutak zamislimo Hajd park (u Londonu, prim. prev) kako vojnici napuštaju kolonu i ispaljuju metke iz redenika u vazduh, ne razmišljajući na čiju će glavu pasti projektili.

Medicinska služba je odlično organizovana. Doktori su, sa nekoliko izuzetaka svi Evropljani, uglavnom Njemci, Mađari i Poljaci. Iako su im novčana i druga sredstva koja su im na raspolaganju skromna, a pritisak na njih veliki, uspjeli su organizovati prilično korektne bolnice i ambulate, gdje ranjenici dobijaju svu pažnju i udobnost. Imao sam dobru priliku procijeniti kako se po tom pitanju stvari odvijaju prije nekoliko dana. Bila je

upućena borbeni izvidnica, koja je imala za cilj da testira crnogorske snage u neposrednoj okolini. Dok je artiljerija dejstvovala, dogodila se nesreća. Dok je topdžija podešavao okidače na projektilima, greškom je prouzrokovana eksplozija koja je ubila dvojicu a ranila četvero ljudi. Jedan od ranjenih je bio pogođen u noge velikim komadom, koji mu je potpuno smrskao desnu nogu, a teško povrijedio drugu. Odnešen je u bolnicu gdje je postalo jasno da je amputacija iznad koljena apsolutno neophodna da bi se pacijentu spasio život. Glavnom komandujući je uprkos duboko ukorijenjenoj averziji muslimana prema odsijecanju udova dao puna ovlašćenja glavnom hirurгу da radi kako misli da je najbolje u takvim prilikama, ali ovaj, znajući odgovornost tog čina u očima muslimana, nije htio preuzeti mjere dok osam hirurga nije detaljno pregledalo pacijenta i izjasnilo se o slučaju. Većina se složila da čovjek ima male šanse da preživi, ali s obzirom na njegovo stanje koje se svakim trenom pogoršavalo, jedino bi mu hitna operacija dala šanse da preživi. Odluka je prenijeta generalu, a pozvan je i imam, tj. bataljonski sveštenik da prisustvuje činu. Imam je klekao u uglu, promrmljao molitvu, a oficir, nenaviknut na ovakvu scenu je skrenuo pogled, stojeći u najdaljem kutu odaje. Operacija je briljantno izvršena od strane hirurga, ali je siroti pacijent podlegao ranama zbog iscrpljenosti dva sata od operacije. Ovo sam pomenuo samo da bih prikazao kako se tretiraju ranjenici i da se uobičajeno bezobzirno odsijecanje udova u ambulantama ovdje ne praktikuje. Istina je da u bolnicama fali veliki broj sitnih potrepština koje bi se smatrale neophodnim u ovakvim situacijama, kao što su čisti čaršavi za krevete, to na primjer nije mala neophodnost na ovako vrelim klimatskim uslovima, ali sa svim nedostacima, bolnička služba se pohvalno drži. U drugim situacijama sam čujao da se doktori žale da im nedostaju i najosnovniji lijekovi, ali ne želim previše lokalizovati žalbe, da se ne bi naljutile vlasti na većim nivoima a zatim ignorisale one koji se žale.

Dolazak Derviš-paše je otvorio razne špekulacije o tome da li će smjesta biti pokrenuta (vojna prim. prev) akcija, sada kada su sva pojačanja već pristigla ili će biti ovdje sjutra. Ja smatram da nećemo vidjeti ništa veće od borbenih izvidnica u toku ove nedelje. Redifi (rezerve, prim. aut) i neregularne jedinice zahtijevaju veoma temeljan trening prije nego što budu spremne da se mjere sa polovinom njihovog broja neprijateljski nastrojenih brđana, a regularne jedinice još treba da se oporavljaju od demoralizacije uzrokovane posljednjim porazom pod Medunom. Mahmud-paša je iskreno priznao da ne može ništa da uradi sa ovakvom armijom, a mislim i da mu je laknulo kada je došao Derviš-paša, njegov kolega maršal, da podijele odgovornost.

Pišem ove redove poslije ponoći, a u kampu je sve mirno; mada na hiljadu jardi odavde čujem povremene pucnje iz pušaka, kada iz karaula pucaju na crnogorske patrole. Nekih noći ta puščana vatra postane žešća, a povremeno možemo čuti i pucanj ili dva iz topa, kada neprijatelj postane nasrtljiviji.

Grafički prikaz bašibozuka tokom 1877. godine iz Osmansko-ruskog rata.³⁸

³⁸ *The Life journal*, United States of America, 1878.

*Podgorica (glavni štab turske armije
u Albaniji), 3. septembar³⁹
(03. 09. 1876)*

Prošlog utorka je u kampu obznanjen dolazak na presto novog Sultana paljbom iz 101 topa na staroj citadeli, a ova topovska paljba je zatim nastavljena uz dozvolu, do danas popodne. Isprva smo imali utisak da su se Crnogorci spustili iz svojih brda i da napadaju kamp zbog ove rapidne kanonade. Pola sata kasnije, gradski telal je išao ulicama da obavijesti stanovništvo o ovom događaju i da Derviš-paša naređuje da se osvijetli grad te večeri, da se radnje drže otvorenim duže nego što je uobičajeno i „da se raduju“. Ova obavijest vlade je od strane stanovništva primljena sa potpunom ravnodušnošću. Čak i u Španiji rastrzanoj pučevima bi vijest o detronizaciji suverena izazvala veće interesovanje. Pratio sam telala da bih posmatrao efekat njegovih objava. Zanatlije i trgovci, sjedeći prekrštenih nogu u svojim radnjama (doganjama, prim. prev) su ispočetka podigli glave, saslušali što telal ima da kaže, međusobno razmijenili par riječi i nastavili sa svojim poslom. Izgleda da su bili potpuno indiferentni po pitanju toga ko upravlja sudbinom Osmanskog carstva. Pola sata po telalovoj objavi, „radovanje“ koje je naredio paša je počelo da se manifestuje samo od sebe, a i to u veoma specifičnoj formi. Svaki čovjek u gradu, bez obzira da li je vojno sposoban ili ne, je dobio Šnajderovu ili Henri-Martini pušku i adekvatnu zalihu municije. Kao i u prilici kada je počela paljba u slučaju Derviš-pašinog dolaska, svaka osoba je sada sjedeći prekrštenih nogu u svojim doganjama, počela da ispaljuje metke iz pušaka preko glave svjetine na ulicama. Pored ovoga, bila je grupica poluidivljih Arapa iz Smirne, Zejbeka,

³⁹ *London Daily News*: With the Turks in Albania –Podgoritz (headquarters of the Turkish army in Albania), 18. 09. 1876, str. 3.

kako se zovu, koji su paradirali ulicama neprekidno pucajući iz pušaka. Bilo je užasavajuće slušati kišu metaka koja je zujala na svakoj strani, sada padajući po krovovima, ili se spljoštila pri padu na tlo, u zavisnosti od toga kako su ispaljeni, vertikalno ili na drugi način. Zadesio sam se u prometnom dijelu grada kada je ovakav način slavlja započeo, te je čudesno kako sam izbjegao da ne budem pogođen dvadeset puta, dok sam žurio kući velikom brzinom, na radost strijelaca koji su dovikivali da ostanem. Ipak je već bio sumrak, a ja sam imao živo sjećanje na divljački ubijenog pravoslavnog sveštenika prije nekoliko dana od strane ovih istih Zejbeka, te nije nemoguće da neki pobožni musliman među neregularnim jedinicama iskoristi priliku, te dobije milost Proroka (Muhameda, prim. prev) tako što će očistiti zemlju od još jednog nevjernika, kaurina, poput mene. Nisam usporavao dok se nisam našao u prijateljskom okruženju hana u kom sam odsjeo.

Ova proslava se nastavila još nekoliko sati, dok par metaka nije stiglo do prepunog kampa preko rijeke (Ribnice, prim. prev), pa je poslat telal da obavijesti javnost da su se dovoljno „radovali“, te da ako ko nastavi da puca, žandarmi, tj. zaptije će mu konfiskovati oružje a njega staviti u zatvor. Po prestanku pucnjave sam izašao napolje da razgledam „osvjetljenje“. U provincijalnim evropskim gradovima sam često gledao jadne pokušaje ovakve vrste (osvjetljenja, prim. prev), ali ništa tako beznadežno jedno kao ovo u Podgorici. Imaju tri male džamije, jedna od njih u krugu srušene tvrđave, a minareti svake od njih su bili djelimično dekorisani sa nekih dvanaest malih četvrtastih lampiona, poređanih vertikalno oko mujezinove terase. U gradu se mogu naći vrste štalskih svjetiljki koje vise na stubovima, ali samo povremeno, dok se u nekim uličnim uglovima može naći otužna voštana šterika nabijena na postolje za zastavu, jedva uspijevajući da stoji upaljenom. Ne znam da li su ove posljednje doprinos lokalnih vlasti, ili su to darovi nekih anonimnih

slavljenika, poput nepoznate osobe koja posipa cvijećem Neronov grob.⁴⁰ Efekat je bio jadan do krajnjih granica, a i pored pašine naredbe da radnje budu otvorene duže nego što je uobičajeno, stanovnici, uskraćeni za zadovoljstvo praznjenja svojih šaržera po ulicama, su se brzo povukli svojim domovima i grad je utonuo u sivilo. Tvrđava je, pak, nastavila da puca cijelu noć, a dva nesrećna incidenta su bila proizvod artiljerijskih grešaka. Jedan artiljerac koji je zapostavio pravilo da se kloni korpe na cijevi Krupp-ovog poljskog topa, je završio sa raznesenom donjom vilicom i jednom nogom, a njegovo tijelo je eksplozija odbacila sa nasipa u rijeku. Drugi je izgubio obje ruke i nogu, te je preminuo sat vremena kasnije. Povremeno bi pucanje topova bilo prekinuto rafalima pušaka, kada su na karaulama ispostave razmjenjivali vatru sa crnogorskim patrolama. Ovi (Crnogorci) priđu dosta blizu uveče, a jednom prilikom su, dok sam ja boravio u Podgorici, ušli u grad i odveli neke konje.

U glavnom kampu koji leži na drugoj obali dubokog klanca kroz koji teče Morača, slavlje je bilo življe prirode. Rasplamsali su velike vatre od pruća i lišća, a na njihovoj svjetlosti su Zejbeci i drugi Arapi igrali, u ritmu vojnog orkestra, svoje narodne plesove. Po koja riječ o ovim orijentalnim akrobatima. Crnac, veoma oskudno obučen u veoma kratkim pantalonama od tekstila i jakni bez rukava, koja ne dopire ni do polovine njegovih leđa, započinje igru. Orkestar je svirao u divljem ritmu, zagušen žestokim udarcima velikih cimbara (činela, prim. aut), a plesač je izvodio vrstu teturajućeg marša oko vatre, vukući udove kao da su paralisani, dok je ruke i glavu pomjerao unaprijed. Onda bi odjednom nastupio u divljem trku, bacajući svoje tijelo unazad, mašući rukama, kolutajući očima i

⁴⁰ Dopisnik govori o grobu rimskog imperatora Nerona i nepoznatom štovatelju koji je imao običaj da njegov spomenik posipa cvijećem, želeći pritom da ostane anonimn.

ispuštajući užasne zvuke. U par navrata bi se bacio na zemlju, ritajući se nogama, a na kraju je odjurio sa scene, uz glasan aplauz i osmjehe, uz skromno divljenje njegovom performansu. Zatim je nastupio jednako glup ples izveden od desetine arapskih vojnika. Zabili su bajonete ukoso u svoje pojaseve na stomacima, kako su inače navikli da nose svoje noževe. Pratili su u korak vođu grupe. Prvo su skakutali kao žabe nekoliko puta oko vatre, kleknuvši, a zatim bi ponovili crnčev teturajući marš, unoseći drugačije elemente tako što bi se naglo okretali oko sebe i skakali u vatru, svaki čovjek kleknuvši poslije svakog pokreta. Publika je izgleda bila veoma zabavljena ovom predstavom, no ja moram reći da meni nije bilo zabavno niti sam smatrao vještim ove groteskne pokrete plesača.

Juče je Mahmud Hamdi-paša, bivši glavnokomandujući podgoričke armije, krenuo za Istanbul u društvu dva druga maršala, Safet-paše i Mustafa-paše. Poslednji je bio skadarski valija a prvi je carski komesar koji je donio ferman koji imenuje Derviš-pašu novim glavnokomandujućim. Imao sam dugačak intervju sa smijenjenim komandantom (Mahmud-pašom, prim. prev) jednu noć pred njegov odlazak. Djelovao je veoma potišteno i ogorčeno se žalio kako je smijenjen bez prilike da opravda svoje lično držanje i kako su se stvari uopšteno razvijale tokom bitke 14-og prošlog mjeseca, koja se tako katastrofalno završila po turske snage. Kao što je pravilno primijetio, istraga o njemu treba biti organizovana na terenu, gdje je bitka vođena sa svim učesnicima i svjedocima koji su bili prisutni, a ne stotinama milja daleko u Istanbulu. Nedostatak adekvatnog tribunala se ne može prihvatiti, jer, u ovom trenutku, u kampu su pored njega još tri maršala koji imaju viši čin od njega. Mislim da je oštro postupljeno sa Mahmud-pašom. Tužilac mu je pripisao lični kukavičluk tokom bitke, ali oni koji su bili prisutni i koji su učestvovali u bici su mi više puta izjavljivali da je ispoljio ličnu hrabrost kada je sa samo jednim

bataljonom pokrivao povlačenje vojske, čime je spasio artiljeriju i spriječio Crnogorce da uđu u sami kamp. Čak je i proveo noć na bojnopolju sa ovim istim jednim bataljonom da bi zadržao neprijatelje na odstojanju. Više puta mi je sa vrata svog šatora pokazivao pozicije sa kojih su Crnogorci natjerali u povlačenje njegove ljude i objašnjavao mi u detalje okolnosti bitke, te sam i ja, kao i on, u gubitku zbog ovakvog nesrećnog ishoda.

Sat vremena hoda od kampa se uzdiže strmi planinski zid na granicama crnogorske teritorije. Po sredini njega se nalazi velika uvala poslije koje se otvara nekoliko kamenitih uvala. U jednoj od njih, na jednoj maloj izolovanoj stijeni se nalazi tvrđavica Medun, u kojoj je smješteno nekoliko turskih trupa. Bilo je nekoliko pokušaja od strane Mahmud-pašinih prethodnika da razbiju opsadu tvrđave i promijene garnizon u njoj, ali uzalud. Lijevo i desno od Meduna se nalaze planinski visovi. 14. prošlog mjeseca (avgusta, 1876. godine, prim. prev) je Mahmud paša sa 36 bataljona i brojnom artiljerijom uspio zauzeti tri kamenita uzvišenja na desnoj strani, gdje su se bataljoni ukopali i utvrdili. Druge trupe su zauzele visove sa lijeve strane, dok je glavnina trupa koja je pratila mazge sa provinijantom išla direktno ka Medunu. Crnogorci su se odjednom pojavili iz doline koja se nalazi iza Meduna, sa mačevima u rukama (jataganima, prim. prev) i izvršila juriš na uzvišenje sa desne strane, isijecajući u komade bataljone, kojima nije pomoglo što su se ukopali ranije, otimajući mazge, a trupe tjerajući u bijeg. Crnogorske snage nisu prelazile četiri bataljona, a jedan od njih nije učestvovao u napadu već je držan u rezervi. Ako sagledamo jačinu pozicije koju su Turci držali i blizinu moćne artiljerije i rezervnih trupa, teško je razumjeti kako je neprijatelj uopšte uspio da zauzme tu višoravan, ukoliko panika nije zahvatila trupe; a ako se to desilo, general ne može biti odgovoran za to. Neki su tvrdili da su trupe ispucale

svu municiju koju su imale, te su bile lak plijen napadačima sa revolverima i mačevima u rukama. Paša kaže da ovo nije istina. Trupe su krenule u bitku sa šesto hiljada pakovanja municije, te prema izvještaju logistike, trista hiljada su još uvijek imale poslije bitke. Moje mišljenje je da je došlo do panike, te da smjena Mahmud-paše nije uzrokovana mišljenjem da nije sposoban da komanduje, već se radi o dolasku na vlast „staroturske“ partije, među čijim tvrdokornim pristalicama je i Derviš-paša, novi glavnokomandujući, dok Mahmud-paša pripada „mladoturskoj“ političkoj sekciji.

Od dolaska novog glavnokomandujućeg, veoma aktivno se krenulo sa vojnim pripremama. Kamp je preuređen po njegovoj volji, nekoliko bataljona je istureno naprijed ka neprijatelju. Juče je poslata izvidnica od nekoliko bataljona u pravcu Skadarskog jezera i Žabljaka, a simultano je još jedna poslata u pravcu Meduna i Spuža. Bitka od 14. prošlog mjeseca mora biti ponovljena u roku od nekoliko dana, jer su zalihe u Medunu pri kraju. Biće zanimljivo vidjeti da li će Derviš-paša imati više uspjeha od Mahmuda. Trenutno je teško pogoditi da li će pomoć Medunu biti organizovana kao posebna operacija, ili će biti izvedena simultano sa pokretom trupa u pravcu crnogorskog glavnog grada sa čitavom armijom. Neki su mišljenja, da će, sada tokom trajanja mirovnih pregovora, Derviš-paša ubrzati svoje operacije, ne bi li nanio udar (Crnogorcima, prim. prev) ako je moguće, koji može pružiti turskoj vladi izgovor da odbije bilo kakve teritorijalne ustupke koje bi neprijatelj eventualno mogao tražiti. Počev od Podgorice, linija turske teritorije se prostire ka Crnoj Gori, i u svojoj najudaljenijoj tački se nalazi turska tvrđava Spuž, u kojoj ima četiri ili pet bataljona. Ova tvrđava je dva sata daleko od Podgorice, a nesmetana komunikacija je osigurana linijom manjih utvrđenja (fortica). Poslije Spuža, na crnogorskoj teritoriji je ravnica kroz koju teče rijeka Morača (u stvari je to rijeka Zeta, prim. prev), a još dalje

od nje, baš gdje brda opet počinju da se uzdižu, se nalazi skupina sela koju čuva novoizgrađena crnogorska tvrđava zvana Danilovgrad. Turska armija može penetrirati bez teškoća kroz ovu ravnicu, a uz podršku svoje teške artiljerije i uz podršku Spuža, mogu uništiti sela i tvrđavu Danilovgrad i opustošiti ravnicu Bjelopavlića. Poslije ovoga, teren opet postaje nepraktičan, te ući u njihove klance i suočiti se sa crnogorskom armijom tamo, bi sigurno dovelo do katastrofe. Ipak, ima još jedna ozbiljna operacija koja je izvodljiva. Na krajnjem sjeveru Skadarskog jezera se nalazi turska tvrđava Žabljak, koja kontroliše ulaz u dolinu Rijeke Crnojevića. Prateći rijeku, nekih sat vremena daljine, nalazi se grad Rijeka, do kog je rijeka plovna sa malim parobrodima koji se kreću po jezeru. A gore (od Rijeke, prim. prev) se nalazi dolina u kojoj je Cetinje, glavni grad Crne Gore. Sa Žabljakom kao bazom operacije, te lakom linijom snabdijevanja preko jezera od Skadra, armija bi mogla da se probije dolinom do Rijeke a zatim napadne Cetinje. Jedan dan marša bi trebalo armiji iz Podgorice, putem koji je slabo podložan napadu, a jednom kad se nađu tamo, operacije bi mogle odmah otpočeti. Ovaj pokret bi imao duplu prednost, zbog kooperacije sa druge strane Crne Gore, od strane armije Muktar-paše, za kojeg vjerujemo da se kreće ka Nikšiću, gdje je neprijateljska teritorija najuža. U slučaju da bude odlučeno da se vodi rat do kraja, nesumnjivo bi bilo pravilno da se prihvati napredovanje od strane Rijeke Crnojevića, ali ako bi se željelo izvršiti jak i naizgled briljantan udar neprijatelju, ali u suštini nevažan, onda bi bila izabrana operacija od strane Spuža. U dolini Rijeke (Crnojevića, prim. aut) bi se vodila žestoka bitka i u slučaju uspjeha, glavni grad zemlje bi pao u turske ruke; u bjelopavličkoj ravnici bi bio moguć samo pokušaj otpora od strane Crnogoraca i Danilovgrad bi pao. Ali tu bi se stvar završila i ne bi se zadao zaista važan udarac. Ovakvo mišljenje nije samo moje. Priroda terena i moguće operacije su mi

objašnjene do detalja od strane Muktar-paše kada sam bio u Trebinju, i kada sam lično posjetio teren, uvjerio sam se u ispravnost maršalovog mišljenja. Možda će dok budem slao ovo pismo operacije otpočeti; ali u svakom slučaju Medun **mora** biti snabdjeven u sljedećih nekoliko dana.

Septembar 4. (04. 09. 1876)

Vjerujem dok privodim kraju ove redove, da je operacija za oslobađanje Meduna neizbježna. Ovoga jutra u ranu zoru, Derviš-paša na čelu osamnaest bataljona i sa brojnom artiljerijom je izašao iz Podgorice prema čuvenom ratištu gdje se već odigralo pet krvavih bitaka tokom ovog rata. Posljednja od njih, kako sam često navodio, se završila propašću Mahmud-paše, a njegov nasljednik, Derviš-paša ulaže svoju reputaciju generala u vezi ove borbe. Iako je osamnaest bataljona samo nominalno uzelo učešća u ovim pokretima, blizu trideset ostalih (bataljona, prim. prev) je bilo manje-više uključeno u skretanje pažnje neprijatelju i čuvalo ih od mogućeg kontranapada. Dva sata su se duge čete polako pomjerale uz brda pod suncem koje prži, prateći vođstvo bašibozuka, tj. lokalnih neregularnih snaga koje su predvodile pohod. Oko dva sata su dostigli donje visove planine i trupe su odmah započele da se utvrđuju podižući parapete od golog kamenja koji su štrčali na sve strane. Uistinu, bez ovakvog vještačkog zaklona, koje bi držale čvrste trupe, teren je neosvojiv jer, osim strmih uvala koje su uperene ka neprijatelju, i izbijaju iz zemlje tri ili četiri stope, prekrivajući cijelo brdo, one takve pružaju značajan zaklon braniocima. U isto vrijeme ipak, ove iste stijene postaju neprilika, imajući u vidu specifičnu taktiku neprijatelja (Crnogoraca, prim. prev). Crnogorci uglavnom pređu otvoreni teren u trku i sklanjaju se u zaštitu tih istih stijena, a onda u bljesku, sa sabljom i

revolverom u ruci na začuđene Turke, nenaviknute na ovu vrstu bitke prsa u prsa, se polome i bježe u neredu. Ova taktika veoma liči na taktiku Maora, kada se približe sa tomahavcima u ruci, britanskim trupama na Novom Zelandu.

Dok su trupe bile zauzete u utvrđivanju svojih pozicija, prilično živa kanonada se odvijala na lijevoj strani; Krupp-ova baterija u dolini i neki planinski topovi na okolnim visovima su živo gađali neprijateljske grupe koje su se povremeno pojavljivale u selima na suprotnim visovima. Nekoliko kuća je zapaljeno od strane ove artiljerije, a došlo je i do male razmjene vatre puškama. Ipak, glavnine trupa na obje strane nisu ušle u kontakt iako sam povremeno uz pomoć dvogleda mogao vidjeti promjene u neprijateljskim trupama, dok su mijenjale pozicije. Očigledno su očekivali neposredni napad – kao što bi svako (očekivao, prim. prev); ali da li zbog toga što je već bilo kasno kada su Turci završili kopanje rovova da bi se nastavila operacija, ili je general čekao rezultat nekih kolateralnih pokreta negdje drugo, sunce se spustilo do horizonta a da se nije čula naredba za pokret naprijed. U tom trenutku me Derviš-paša informisao da, ukoliko ne želim da bivakujem sa trupama, bolje da krenem za Podgoricu, jer je moguće da se put nazad u toku noći može naći na udaru lutajućih grupica neprijatelja. Napad će, kako me je informisao, početi ujutro u zoru. Odlučio sam da se vratim u grad, jer pored neugodnosti kampovanja na kamenom brdu tokom noći, ja očekujem mogućnost drugog stampeda od strane imperijalnih trupa, a zatim bi zasigurno uslijedilo kidanje glava, ušiju i noseva.

*Podgorica, glavni štab turske armije
u Albaniji, 6. septembar⁴¹
(06. 09. 1876)*

Ovoga jutra je u ranim časovima Derviš-paša na čelu tri bataljona izašao iz Podgorice, krećući se desnom obalom Morače, noseći sa sobom par Vitvortovih (Whitworth) brdskih topova.⁴² Posljednja dva dana se glavnina turske armije razvukla na liniji fronta sučeljena sa Crnogorcima, koji zauzimaju uzvišenja i visove veoma strmih planinskih vijenaca direktno okrenutih ka frontu. Obije strane su odvojene dubokim klancem rijeke Morače sa lijeve strane i plitkom dolinom sa desne. Kada sam priveo kraju svoje posljednje pismo, obije armije su se pripremale za skorbu bitku, te nisam bio jedini koji je iznenađen neaktivnošću u kojoj je protekao jučerašnji dan. Kada kažem neaktivnost, mislim na pokret naprijed, a pored toga se odvijala kontinuirana kanonada (artiljerijska paljba, prim. prev) cijelom linijom fronta, čiji je cilj, kako me je informisao brigadni general, da istjera neprijateljske vojnike iz hladovine maslinjaka raštrkanih po kamenitim padinama i tako ih natjera da provedu dan na jakom suncu, a i da spriječe njihove grupice da se približe rijeci i napune kožne torbe za vodu. Možda nijedan od ovih ciljeva ne bi izgledao dovoljno važan zapadnoevropskom generalu da opravda ispaljivanje ovoliko topovske municije kojem sam prisustvovao; ali u ovakvoj zemlji, zaklon od sunčevih zraka tokom toplijeg dijela dana je stvar priroke potrebe, a i snabdijevanje vodom isto tako je veoma važno. Inače se vojnici opaljeni suncem i žedni ne mogu

⁴¹ *London Daily News*: With the Turks in Albania – Podgoritza, headquarters of the Turkish army in Albania, 21. 09. 1876, str. 3.

⁴² Dopsinik je prisustvovao bici na Trijepču, koja se odigrala 06. 09. 1876. godine, o kojoj je u ovoj reportaži riječ, prim. aut.

boriti. Možete držati turskog vojnika gladnog i loše smještenog, ali mora imati hlad i vodu. Pretpostavljam da isto važi i za Crnogorce ili makar turski komandanti vjeruju u to.

U rano podne sam se popeo krivudavom prašnjavom stazom koja je napravljena u posljednjih nekoliko dana i vodi do turskog desnog krila, gdje je ušančeno osamnaest bataljona. Tlo koje su zauzeli je prvi kameniti plato planinskih vijenaca koji se uvlače u unutrašnjost, ka srcu Crne Gore. To je jedno prostranstvo bezvodne smeđe zemlje gotovo skriveno pod nazubljenim oštrim šiljastim krhotinama stijena, gdje su tu i tamo neke mrlje od žućkasto-zelene šaše koje nam štrče pred očima. Mnoge stijene koje prekrivaju grebene su dovoljno velike da zaklone čovjeka, te nude sjajnu zaštitu za puškaranje – čak i protiv artiljerije. Pozicija (osmanske vojske, prim. prev) bi bila neosvojiva da se ove stijene ne spuštaju padinom sve do neprijatelja, da omoguće njihovim (crnogorskim, prim. prev) jurišnicima da se probiju pod zaštitom stijenja dovoljno blizu da izvrše juriš sa strašnim crnogorskim nožem i revolverom. Da uklone ovu opasnost, trupe su uz pomoć krampi i alata iskopale dovoljan broj kamenih blokova i komadića istih da podignu dugački parapet – zid koji pokriva cijeli front koji je dug tri četvrtine milje. Oružje im je nagomilano odmah iza (zida, prim. prev) a vojnici kampuju na ovoj borbenoj liniji. Par teških poljskih Krupp-ovih topova i pola tuceta brdske artiljerije u grubo sastavljenim baterijama drži pod unakrsnom vatrom prilaze (borbenoj liniji, prim. prev) i dominira suprotnim dijelom udoline. Ispred, i naizgled nepristupačne iznad njih, se nalaze dramatične plavetne provalije Crne Gore, gdje neprijateljske snage drže straže i prethodnice, a ugnijezdivši se na jednoj čistini se nalaze bijele zidine Meduna – neposredni cilj operacija. Otišao sam pravo u glavni štab Haki-paše koji je komandovao prvom linijom ovog krila, da bih ga pitao da li ima kakve šanse za pokret danas. Kao odgovor mi je predao durbin

i uputio mi pogled ka uglu rijeke Morače, nekih hiljadu jardi ulijevo. Po zveketu oružja sam mogao razabrati da se duga kolona polako pomijera kroz polja kukuruza, približavajući se dvama usamljenim brdima, poznatim kao „Piperska brda“ po imenu plemena koje ih nastanjuje. Ova brda sačinjavaju crnogorsko desno krilo, a kolona koju sam gledao je bila pod ličnom komandom Derviš-paše, koji je napustio Podgoricu u ranim časovima. Istovremeno sam primijetio napredovanje četiri druga bataljona koji su pristizali iz centra (armije, prim. prev) a koji su se neravnomjerno kretali dolinom da bi se uskladili sa kolonom preko rijeke. Artiljerija je duž čitave borbene linije, sa nekih dvadeset komada, neprestano gađala, projektilima koji su pucali po piperskim brdima i padinama u pravcu Meduna. Sivi dim se počeo visoko uzdizati dok su Turci napredovali. Farme su gorjele u dolini. Ne znam da li su građevine zapaljene projektilima ili od strane bašibozuka koji su pratili bokove regularnih kolona. Čak su i žbunje i kukuruz zapaljeni, a ubrzo poslije toga je cijela scena prekrivena dimom svijetlo plave boje, koji je bilo teško razlikovati od dima iz pušaka. Za sve ovo vrijeme, Crnogorci nisu davali znake života, čak ni pucanj nije ispaljen za uzvrat na serijsku paljbu napadača. Zatim je nastupilo zatišje, a onda se za par minuta pojavila zastava sa polumjesecom koja se vijorila na prvom od piperskih brda. Kanonada se nastavila; projektili su sada pucali po bokovima i drugog brda, a za deset minuta se turska zastava i tamo zavijorila. U ovom trenutku su Crnogorci počeli da daju znakove života. Drugi brežuljak se proteže pod pravim uglom, povezujući se sa većim planinama u pozadini. Pod uglom se nalazi naglo konično uzvišenje, a ovdje je neprijatelj izgradio imponantne šančeve. Kako su Turci napredovali, mali razbacani oblačići sniježno bijelog dima sa crnogorskih pozicija, su pokazivali da je otpor počeo. Paljba nije bila rapidna, već je bila ciljana i postojana. Opet sam mogao vidjeti grimizno-crvenu

zastavu kako se pomjera naprijed, iznova i iznova, sve do samih rovova, da bi se povukla unazad pred usmjerenom vatrom branilaca. Pokušan je napad sa boka ali bez uspjeha, a nekoliko Vitvortovih poljskih topova donešenih na teren nije bilo od koristi. Zatim je došlo do iznenadnog pokreta Crnogoraca i sve je utonulo u konfuziju. Bilo je teško procijeniti odakle dolazi (puščana prim. prev) vatra. Turci su se nalazili na vrhu brda, a Crnogorci niže, ka dolje, zatim opet Turci, a gotovo u podnožju padine osmanske baterije su gađale ljude tamo, što ukazuje da su tamo bili Crnogorci. Za jedno četvrtinu časa je postalo evidentno da Turcima ide lošije. Drugo brdo je napušteno odmah poslije prvog. Neprijatelj je povratio pozicije i, štaviše, nastavljao je naprijed. Sada je držao podnožje brda, a Turci su se povlačili kroz žbunje ka obalama Morače.⁴³ Osmanski topovi su muški probijali, pokrivajući povlačenje, a nekoliko komada je galantno prebačeno preko rijeke da susretnu snage u povlačenju. Poslije desetina artiljerijskih kanonada, neprijatelj se našao u situaciji da mu je blizina artiljerije veoma nezgodna, te je izbacio nekoliko izvidnica obalom rijeke, koje su otvorile vatru na artiljeriju. Na suvoj pjeskovitoj livadi se moglo jasno vidjeti nekoliko bijelih oblačića prašine, a sudeći po broju ovih oblaka i blizini njihovih topova i konja (na turskoj strani, prim. prev) – pozicija ovih mora biti daleko od prijatnog. Na kraju su topovi morali biti pomjereni dalje, kako bi se izmakli van dometa (crnogorskih pušaka, prim. prev). Sunce se brzo približavalo horizontu, a ja odlučan da steknem bolji uvid u bojno polje, napustio sam svoju poziciju na desnom krilu, spustio se kamenitom padinom, probijao se dvadesetak minuta kroz vinograde i polja duvana, dok nisam na kraju stigao do baterije poljskih topova koji su pozicionirani na poljani

⁴³ Evidentno je da govori o obalama rijeke Zete, a ne Morače, koju su osmanske trupe prešle poslije Veljeg i Malog brda, da bi popalile piperska sela na granici i zauzele visove (prim. aut).

suporotno od turskog centra. Odatle sam prvi put vidio da su Crnogorci doveli i artiljeriju. Dok sam stojao pored jednog od turskih Krupp-ovih topova, nekoliko šrapnela je prozujalo opasno blizu moje glave, pa se rasprsnuli u pjeskovitom tlu nekoliko jardi dalje. Sudeći prema paljbi, Crnogorci nisu imali više od četiri komada u akciji, a i ovi, sudeći po zvijuku i po pogotku, mora da su veoma malog kalibra. Poslije toga sam se uspeo na nisko brdašce, bočno od artiljerije koja formira turski centar. Trupe koje su bile angažovane u napadima bile su raširene u dva reda u borbenoj liniji u ovalnoj dolini, ispred našeg centra i lijeve strane (ukupne armije, prim. prev). Na njihovom boku su bila dva teška poljska topa, koji su gađajući preko glava svojih trupa, mitraljirale neprijatelja koji je u međuvremenu prešao rijeku i pucao sakrivajući se među drvećem i žbunjem na granicama. Pored regularnih turskih trupa je bila gomila bašibozuka i raznovrsnih neregularnih jedinica, koje su raštrkani tu i tamo, otvarale slabu paljbu u pravcu neprijatelja, ali teško da su mu nanosile veliku štetu, jer (neprijatelji, tj. Crnogorci, prim. prev) nisu na vatru ni odgovarali. Tama koja se spuštala na poprište je bila slikovita i čudna do krajnjih granica. Živi bljeskovi topova koji su otvarali vatru su postali prilično sumnjivi, a izvidnice koje su pokrivale povlačeće turske kolone su prekrile dolinu bljeskovima (iz pušaka, prim. prev). Zapaljeno žbunje, od šrapnela i puščane paljbe, je gorelo crvenkastim plamenovima, a mogle su se nazreti i konture uništenih farmi i potmulog ognja koji je u njima još goreo. Čekao sam da začujem trube koje su pozivale izvidnice da se povrate, a zatim, nemajući želju da se sretnem sa Crnogorcima koji sijeku noseve, u mraku, povukao sam se što sam brže mogao u Podgoricu.

Nemam načina da utvrdim gubitke na obje strane, a pogotovo zato što ovo pišem jedan sat po završetku bitke. Još nisu doveli ranjenike. Čak mi ni hirurzi ne mogu dati informaciju. Iz onoga

Zejbeci u „dramatičnoj pozi“.

Fotografija iz perioda od 1855. do 1860. godine.⁴⁴

što sam vidio u bici, vjerujem da su Turci ostavili mnogo ranjenika na dva piperska brda. U suštini, priroda zemljišta i same okolnosti isključuju mogućnost iznošenja ranjenika. A pored toga, bataljoni nisu opremljeni uobičajenom ambulantnom aparaturom kao što su nosila, i sl. za ovakve okolnosti. Dok sam pokušavao nešto saznati o mrtvim i ranjenim, naletio sam na nešto što Turci zvanično poriču i negiraju – a to je donošenje ljudskih glava poslije bitke. Započeo sam razgovor sa zaptijom tj. žandarmom, koji je bio iz kučkog plemena, onog dijela koji je ostao vjeran Turcima, a ostatak, iako osmanski podanici, masovno prešao neprijatelju. Pitao sam ga da li je vidio mnogo mrtvih Crnogoraca. Odmahnuo je glavom žalosno. „Ne,“ rekao je, „Nisam, jer sam posmatrao trupe kako se vraćaju i vidio sam samo dvije donešene glave.“ Ovo je rečeno u veoma mirnom, nesvjesnom maniru, kao da je donošenje glava uobičajena stvar. Već sam

⁴⁴ Hulton Archive collections – historic stock images and editorial shots.

Unos na: <https://www.gettyimages.com/collections/hulton-archive>, pristupljeno 03. 03. 2019. godine.

telegrafisao o rezultatu bitke. Ovdje se vjeruje da će bitka biti ponovljena sutra ujutro, a i ja naginjem takvom mišljenju. Međun, za čije je snabdijevanje ovaj pokret i preduzet, mora biti snabdjeven ili će se predati, a znam da su vlasti spremne da se prilično žrtvuju da izbjegnu takav tok događaja.

Septembar 7.

(07. 09. 1876)

U trenutku dok pišem ove redove, trupe se još odmaraju, a ja nemam nikakvog načina da saznam opseg njihovih gubitaka. Ovoga jutra sam posjetio glavnu bolnicu i razgovarao sa vojnim hirurzima. Do tog časa je primljeno sto pedeset najtežih slučajeva, a još mnogo ranjenih leži u neposrednoj blizini, na poljanama u šatorima i seoskim kućama. Kao i obično, u ovim borbama su mnogi (ranjenici, prim. prev) morali biti ostavljeni na bojnem polju kada je neprijatelj krenuo u kontraofanzivu. Uistinu, od onog što sam ja vidio i od iznenadnosti crnogorskog napada, rekao bih da je veći broj ranjenih tokom najžešćih borbi zasigurno bio ostavljen. Teško je dobiti informaciju jer oficiri ili ne žele, ili se plaše da pričaju o gubicima u njihovim bataljonima. Ipak sam saznao da je jedan bataljon izgubio sto dvadeset, a drugi šezdeset ljudi. Pored ovih gubitaka regularnih trupa, bašibozuci i lokalne neregularne jedinice su takođe imali ranjenih, a uzimajući sve u obzir, vjerujem da su od četiri hiljade vojnika koji su sačinjavali dvije kolumne napada na neprijateljevom desnom krilu, gubici morali iznositi najmanje između sedamsto i osamsto ljudi. Crnogorci su isto morali imati teške gubitke od kontinuirane i dobro usmjerene artiljerijske paljbe koncentrisane na njihove položaje za toliko dugo časova. Ali bilo kakve brojčane procjene, naravno, ne dolaze u obzir. Dvije ljudske glave, jednu od mladića drugu od starijeg čovjeka su donijeli juče sirijski redifi i izložili je javnosti na pazaru, te

su bile sklonjene tek popodne. Obaviješten sam da su i uši i drugi slični trofeji sa bojnog polja takođe u posjedu lokalnih neregularnih trupa.

Tokom bitke sam primijetio nešto što je izgledalo kao uobičajeno miješanje sukobljenih strana, malo prije nego što su Turci otjerani sa brda; te sam bio začuđen kada sam vidio osmansku artiljeriju kako energično mitraljira grupu ljudi koji nose barjak sa polumjesecom. Danas sam dobio objašnjenje. U bici četrnaestog prošlog mjeseca⁴⁵ crnogorci su zaplijenili barjak od jednog od Mahmud-pašinih bataljona, pa su juče donijeli ovaj barjak u bitku, a nosila ga je grupa ljudi koja je bila obučena na način da imitira nošnju sirijskih Zejbeka. Ova maskarada je lako izvedena, jer pomenuti (Zejbeci, prim. prev) nemaju ništa što bi uopšte sličilo uniformi. Njihova nošnja se sastoji uglavnom od oskudnih gaća, još oskudnijih pamučnih jakni i kape od raznih tkanina. Bataljon ili tako nešto sastavljen od Crnogoraca, u ovoj jednostavnoj maskaradi i noseći pred sobom grimizno-crvenu tursku zastavu, pristižući do jedne brdovite padine na boku šanaca, baš prije nego što su branioci (Crnogorci, prim. prev) krenuli u ofanzivu, su obmanuli sve, čak i mene, te smo pomislili da su osmanske trupe bile uspješne u čišćenju padina od neprijatelja, te su napredovale ka grudobranima (od šanaca, prim. prev). Primijetio sam usporeno trzanje pred šancima, primicanje turskim bataljonima koji su držali vrh brda, a tek pošto su obje grupe došle u kontakt, došlo je do pucnjave. Sa daljine na kojoj sam se nalazio ja naravno nisam mogao dobro razaznati šta se dešavalo, sve dok Turci nisu odbijeni natrag u dolinu, te do tada nisam mogao razaznati, što je i prirodno, koje su bile turske, a koje crnogorske trupe. Istina, nisam bio jedini koji je bio zbunjen sa dva barjaka sa polumjesecima. Stari paša koji je komandovao brigadom sa kojom sam ja bio, je bio, pošteno govoreći, na kraj pameti sa

⁴⁵ Dopisnik govori o bici na Fundini (14. 08. 1876).

ovakvom čudnom anomalijom, a ni jedan od nas nije pomislio da ovo pripiše stvarnom razlogu.⁴⁶ Tek sam jutros saznao činjenice o ovom slučaju od vojnika koji su se sukobili sa zamaskiranim neprijateljem. Pomislili su da su prijateljske trupe, te su Turci, ne otvarajući vatru na njih, omogućili da im neprijatelj priđe bliže – baš ono što su željeli Crnogorci, naoružani revolverima i kratkim mačevima ili bolje rečeno prilično velikim noževima,⁴⁷ naspram njihovih pušaka, uspjeli su pod takvim okolnostima da brzo riješe ovaj sukob sa svojim neprijateljima, koji nisu naviknuti na ovakvu vrstu borbe prsa u prsa.

Danas, pored povremene artiljerijske vatre usmjerene prema neprijateljskim izvidnicama koje odlaze za vodu, te su pokušavali doprijeti do rijeke Morače, nije bilo drugih aktivnih vojnih operacija. Bilo je značajnih marševa i kontramarševa raznih bataljona, jer je dolazilo do malih promjena u bojnom poretku, te su trupe zadužene za podizanje kamenih zidića da služe kao zakloni ako bi se neprijatelj iznenada odlučio za ofanzivu. Vidio sam nekoliko malih haubica (osmoinčnog kalibra) kako su prenešeni u kamp ove večeri, da bi bili odnešeni na pozicije naspram crnogorskih rovova. Nekoliko dana pred svoj odlazak, Mahmud-paša je govorio o ovim haubicama. On je bio mišljenja da je u ovom crnogorskom ratu, po njegovom iskustvu, poljska artiljerija prilično neadekvatna da razbija Crnogorce iza njihovih parapeta, te je vertikalno ispaljivanje projektila bilo najučinkovitije. Ove haubice su tako postavljene na svojim strmim šipkama kroz gvozdene rupe na svakoj strani, da mogu biti lako prenesene preko planina sa dva konja, jedan naprijed drugi otpozadi, kao što se nose sjedeljke na nosilima.

⁴⁶ Dopisnik objašnjava da ni on ni paša koji je komandovao brigadom nisu dok je trajao okršaj, ni pomislili šta je pravi razlog što obje grupe boraca nose barjake sa polumjesecima, prim. aut.

⁴⁷ U pitanju su jatagani, prim. aut.

Sva je prilika da ću imati mogućnost da opišem efekat njihove paljbe sutra, kada bude pokrenut, vjerovatno, još jedan pokušaj da se zauzmu okrvavljena piperska brda.

Septembar 9.

(09. 09. 1876)

Pohitao sam jutros u ranim časovima, u potpunom iščekivanju da posvjedočim drugom pokušaju da rastjeraju Crnogorce sa njihovih pozicija, sa suprotne strane našeg lijevog krila. Osmamnaest bataljona koji formiraju naše desno krilo, ušančeni na visovima naspram Meduna, su bili pod oružjem i evidentno je da se razmatrao neki pokret. Pokret je ipak, bio u suprotnom pravcu od onoga koji sam ja očekivao, te je brzo poslije izlaska sunca nastupio odstupni marš u ešalonima brigada, te je u roku od dva sata i posljednji bataljon prešao most preko Ribnice – pritoke Morače, koja teče bočno od pozicije (vojske, prim. prev). Crnogorci, očigledno zbunjeni kao i ja, zbog ovog neočekivanog manevra, te nesumnjivo se plašeći da im se sprema neka klopka, nastupili su uz najveći oprez, te tek kad je i zadnji (osmanski, prim. prev) bataljon prišao mostu, njihove izvidnice su zauzele napuštene položaje. Ispaljeno je nekoliko raštrkanih plotuna na povlaćeće Turke, ali bez ikakvog efekta, jer su se ovi već utaborili na poljani koju su zauzimali i prije nekoliko dana.

Ovaj retrogradni pokret trupa je proizveo veoma nepovoljan utisak kako među trupama, tako i među stanovništvom grada. Napredak desnog krila četvrtog ovog mjeseca je posmatran kao prvi korak oslobađanja Meduna, te se sa pouzdanjem očekivalo da će svakog trenutka dugotrajne muke opsadenog garnizona (u Medunu, prim. prev) biti olakšane. Čak i odbijeni napad imperijalnih trupa šestog ovog mjeseca (bitka na Trijepču, prim. prev) nije uspio uništiti ta nadanja. Akcija na piperskim brdima je bila, kao i obično u tim situacijama opisana kao „borbena

izvidnica“, ali sada narod počinje da uviđa da je retrogradni pokret desnog krila bio u stvari prirodna posljedica ozbiljnog poraza na drugom krilu. Visoki oficiri, čak i u mom prisustvu, glasno pokazuju nezadovoljstvo zbog cijele situacije. Moral trupa je bio dovoljno načet nesrećnom akcijom četrnaestog prošlog mjeseca (Bitka na Fundini, prim. prev), ali je dolazak novog generala dobre reputacije učinio mnogo da povrati samopuzdanje. Postupci bivšeg maršala (Mahmud-paše, prim. prev) su izvirgivani podsmijehu i ruglu kako od vojske tako i od civila i očekivala se brza i pobjednička akcija preko neprijateljske granice. Na svaki način je podizan religiozni zanos ili fanatizam vojnika, te je veći broj derviša divljeg izgleda raspoređivan među bataljonima da podginu moral vojnicima svojim propovijedima i akcijama. Ipak sada, kada su velike nade u pobjedu srušene, reakcija je duplo teža, te je trenutno mala šansa da se išta može uraditi sa heterogenom armijom koja ovdje kampuje. Viši oficiri odlučno odmahuju glavom kada ih upitam o mogućim pokretima (armije, prim. prev), a u nekim slučajevima otvoreno izjavljuju da nemaju povjerenja u trupe kojima komanduju. „Ovdje imamo četrdeset bataljona“, rekao mi je komandujući oficir ove večeri, „i ništa se sa njima ne može uraditi; dajte mi samo desetak bataljona koje ja izaberem iz armije koja vrši operacije u Srbiji i ići ću sutra na Medun.“ Sa takvim mišljenjem o svojem ljudstvu teško se možemo čuditi što njihovi komandujući oficiri nemaju želje za bitkom. Žale se da su sve najbolje jedinice poslate u Srbiju i Hercegovinu, a da je armija povjerena njima, u stvari malo bolja od uniformisane gomile nedisciplinovanih Arapa i lokalaca, kojima u potpunosti nedostaje bilo šta što podsjeća na vojničku obuku. Moram reći da saosjećam sa ovim oficirima, jer morate vidjeti od čega im se sastoji vojska. Ima nekoliko bataljona regularnih trupa, istina, koji su vični svome poslu i koji su se uvijek dobro držali u svakoj borbi; ali oni su mala manjina.

Više puta sam spominjao Zejbeke, gomilu polucivilizovanih Arapa i crnaca iz okoline Smirne, koji nemaju čak ni privid uniforme, a koji su potpuno nesvjesni bilo kakve vojne obuke i reda. Velika pozornost je potrebna da bi ih sprečavali da pljačkaju i čine druga nepočinstva. Čim su stigli, ubili su nesrećnog mladog pravoslavnog sveštenika i vukli mu tijelo ulicama, te je Mahmud-paša morao dvojicu njih staviti pred vojni sud. Nešto ranije su opljačkali pravoslavnu crkvu pored grada (crkvu Svetog Đorđa ispod Gorice, prim. prev), razbijajući namještaj i razvaljujući oltar, te je odred regularnih turskih vojnika morao biti postavljen oko objekta da spriječi ponavljanje ovog nedjela (podvukao E. E) Ovi ljudi pored pušaka koje su im dodijeljene, nose duge noževe i starinske pištolje sa kremenjačom zavučene u svoje paseve, te bi bilo uopšte teško naći bilo koju grupu individua koje više liče na bandite od njih. Njihovi oficiri su potpuno isti kao oni, ne razlikuju se ni po nošnji ni oružju, osim što ovi kao po pravilu nose puške. Imao sam poduži razgovor sa njihovim pukovnikom danas, o bici šestog ovog mjeseca,⁴⁸ u kojoj je učestvovao. Sjevernoamerički Indijanac na ratnoj stazi bi djelovao mirno i pokorno pored njega, a na usamljenom putu bih ga zaobišao koliko bih god mogao. Ipak, ima sirijskih Redifa, tj ljudi iz rezervnih trupa koji se od njega razlikuju jedino po uniformi regularne vojske koju nose i po tome da su bili podvrgnuti malo većoj količini discipline. Što se tiče vježbi i drugih vojnih treninga, oba su na istome. Oficiri Redifa, kako sam obaviješten, su izvučeni iz regularnih bataljona i poslani u rezervne snage. Drugi element, povezan sa vojskom, su lokalni stanovnici, neki naoružani drevnim kremenjačama fenomenalne dužine, a drugi sa modernim puškama, a koje su van neposredne blizine potpuno beskorisne u njihovim rukama. Nema čak ni pokušaja odganzacije među ovim neregularcima. Nemaju nadređenog

⁴⁸ Bitka na Trijepču, prim. aut.

starješinu, nemaju oficira. Kada dođe čas za bitku, svaki čovjek stupa u bitku spontano, pokrenut osjećajem dužnosti ili ličnom voljom za borbom. U takvim prilikama se oni ipak uvijek pojavljuju (na bojnopolju, prim. prev). Svuda se mogu sresti, kreću se u grupama od po troje i četvoro, izviđajući, a kada regularne trupe napreduju, mogu se vidjeti kako se poput uznemirenih mrava kreću tamo-amo, na bokovima napredujućih jedinica, te povremeno otvaraju vatru iz svojih pušaka u pravcu neprijatelja. Sa takvim stanjem stvari, glavnokomandujući i visoki oficiri ne mogu računati ni na šta sem na rijetke bataljone nizama pod njihovom komandom za bilo kakvu ozbiljnu akciju. Ubijeđen sam da bi većinu kritika koje se tako nesebično upućuju generalima, ustvari trebalo uputiti trupama kojima komanduju, ili pak vlastima u generalštabu koje su odgovorne za takvu organizaciju.

Mislim da neće biti više pokušaja napredovanja na ovoj strani (podgoričkog fronta, prim. prev) sve dok se Muktar-paša, koji vrši operacije na suprotnoj granici Crne Gore (hercegovačkog fronta, prim. prev) ne izvede neku ozbiljnu diverziju u korist podgoričke armije. Pojačan dolaskom od deset regularnih bataljona pod Fuad-pašom, sada (armija Muktar-paše, prim. prev) iznosi trideset bataljona. Posljednji obavještajni podaci koji ovdje pristižu kažu da će ubrzo proći crnogorsku granicu u pravcu Grahova, te ako ne bude izložen nekoj nepredviđenoj katastrofi, poput onoj na Vrbici u julu,⁴⁹ armija ovdje (u Podgorici, prim. prev) će brzo biti pozvana da sarađuje u opštem napadu ka neprijateljskom glavnom gradu.

Juče, pri zalasku sunca, smo imali iznenadni alarm u kampu. Stigla je poruka od oficira koji komanduje karaulom da se Crnogorci kreću sa namjerom da napadnu kamp. Cijela sila je momentalno bila pod oružjem, a Derviš-paša je sa svojim osobljem odmah odjahao na front. Nije bilo nikakve

⁴⁹ Bitka kod Vučijeg dola, prim. prev.

neprijateljske sile na vidiku, te poslije glasnog grđenja oficira zbog njegovog pretjeranog straha, Maršal (Derviš-paša, prim. prev) se vratio u kamp. U povratku je iznio opasku: „teško je očekivati da ljudi u inostranstvu znaju šta se ovdje dešava, kad čak ni ja nisam mogao znati šta se dešava, na samo nekoliko stotina jardi odavde.“ Usuđujem se reći da je ovo u stvari opaska uperena protiv novinskih dopisnika, koje on nikako ne voli.

Rat u Albaniji

(od našeg posebnog dopisnika) Dubrovnik, 3. oktobar⁵⁰

Prije pet dana sam napustio Albaniju i krenuo na dalje putovanje, želeći da se informišem o opštem stanju stvari, o kojima sam bio u potpunom neznanju, dok sam se nalazio u zabitom kutku u kome je ratna sreća gurnula Derviš-pašu, da vodi svoje operacije na južnoj crnogorskoj granici. U posljednjem pismu sam pomenuo pokret značajnih snaga ka Spužu. Od tada sam posjetio to mjesto i proveo nekoliko dana tamo.

Poslije posljednjeg crnogorskog rata i dugih diplomatskih kampanji koje su uslijedile, nekim političkim hokus-pokusom ili nečim drugim, Turska je uspjela da sačuva osmansku teritoriju koja se prostire u pravcu srca Crne Gore, u suprotnosti sa svim prirodnim i razumnim granicama koje postoje. Rijeka Morača zasijeca duboki kanal kroz kamenitu podgoričku ravnici, je prirodna granica Crne Gore, a u dijelu njenog toka formira i faktičku granicu. Ipak, naspram Podgorice počinje komad teritorije, nekih četiri milje širok i osam ili devet dug. Sastoji se u suštini od dva kamenita brda koja su poznata kao Malo brdo i Velje brdo i ona povezuju Podgoricu sa gradom Spužem. Strane ovih dugih brda su dobro branjene lancem izolovanih fortica a dalje od ova dva brda, sa brzim i dubokim rijekama, a na jednoj od njih, Zeti, je situiran i Spuž. Vojna komunikacija sa Spužem

⁵⁰ *London Daily News*: The war in Albania, 10. 10. 1876, str. 5.

ide linijom podnožja ovih brda i ona su potpuno neosvojiva. U samom gradu su od početka rata bila stacionirana četiri bataljona, a njegova citadela, na samom vrhu nepristupačnog brda dominira okolnim terenom, te se lako može zamisliti da Derviš-pašin pohod sa deset hiljada ljudi iz Podgorice do ove isturene tvrđave nije neki herojski podvig kakav on u depešama javlja da jeste. Sami Spuž zauzima jedno poluostrvo formirano meandrom rijeke Zete. Sastoji se od neravne ulice na čijim stranama ima bogatih ali primitivno održavanih bašti i zelenila, sve do obala vode. Na uskom dijelu poluostrva se nalazi staromodna kula (bastion) opremljena sa pola tuceta artiljerijskog oružja; a dalje na kraju te ulice se nalazi trošni drveni most, koji prelazi rijeku i vodi do bazara, trgovačkog dijela grada. Tu se nalazi druga glavna ulica, sa jedne strane joj se nalaze drevni nasipi, koji se izdižu iznad rijeke; a sa druge strane su trošne tezge, postavljene ispod strmih stijena u podnožju citadele. Ove tezge su najprimitivnije moguće vrste. Stijenje na strani služi kao osnova na kojoj se nalaze. Pregrade među njima su od grubog netesanog kamenja. Podovi su im od utabane zemlje, a sav namještaj im se sastoji od nekoliko dasaka postavljenih na kamenju ili na grubim drvenim nogarima, koji služe kao postolje za robu koju izlažu na prodaju, ili pak u slučaju brojnih kafe-a kao sjedišta za mušterije. Ima prodavaca prehrambenih proizvoda koji prolaznicima nude urme, šećer, te dvadesetak drugih artikala kojima ne znam evropsko ime. Malo dalje, čovjek oronulog izgleda, sklupčan na zemljanom podu ušiva pašin pojas, ili popravlja srebrne korice od sablje. Malo dalje starac zapuštene pojave, sa dugom sivom bradom i upalim staklastim očima, čuči na podu svoje mračne odaje, pored raspijene vatre čiji dim nema izlaza izuzev komplikovanog krova sa vratima, te priprema kafu za svoje mušterije. Njegov jedini alat je kameni avan sa tučkom, u koji sipa kafu kratkom lopaticom, zatim limena kockasta kutija koja podsjeća na kutiju

za keks – a vjerovatno je to i bila nekad, te pola tuceta šoljica mikroskopske veličine i nekoliko jardi prekrivača koji služe kao divan za goste lokala. Ima i pekara u kojima prodavci sjede prekrštenih nogu među veknama hljeba, a njihovi nožni prsti su preblizu artiklima (koji se prodaju, prim. prev) a mogu se vidjeti i tezge gdje prodavci pod turbanima ispruženih ruku nude cigaret-papire za motanje bijele boje marke Mančester (Manchester), kao i metalne kutije duvana marke Brajant i Mej (Bryant and May). Na sirovom, neravnom pločniku ulice ispred ovih radnji se kreće tamo-amoo šarolika gomila ljudi. Tihi turski vojnici regularne armije poštenog izgleda, marširaju sa porcijama pilava koje nose na glavama. Žene istrošenog izgleda koje se povijaju pod težinom drva za potpalu čekaju mušterije. Čovjek koji vodi malene magarce na kojima su leševi ovaca i koza. Sirijski Arapi i vojnici iz Tripolija koji tumaraju opušteno i besciljno, a tu i tamo se pojavi i koji crnac živahne pojave, sa neobičnim sabljama i pištoljima pod rukom, žureći i uzvikujući cijene proizvoda koje prodaje. Visoko iznad je citadela, kao kruna na kamenitom uzvišenju, koja se uzdiže kao velika piramida u visini od sedamsto ili osamsto jardi. U podnožju Veljeg brda kampuje deset hiljada ljudi, a dalje, u Crnoj Gori se prostiže široka ravnica Bjelopavlića. Stanovnici ovog grada, a pretpostavljam da ih nema više od od sedam ili osam stotina su dijelom hrišćani a dijelom muslimani, s tim što ovi posljednji preovlađuju.⁵¹ Hrišćani su katolici i kao što je uobičajeno u dobrim su odnosima sa svojim komšijama nevjernicima. Predominantnost muslimanske populacije je bio jedan od razloga tokom pregovora, o ostanku Spuža kao neposredne osmanske teritorije, iako je to što su ostali katolici jednako

⁵¹ Prema jednom dokumentu iz 1870. godine, kasaba Spuž sa neposrednom okolinom je imala 1.350 stanovnika, od čega 1.100 muslimana i 250 hrišćana. Narodni muzej Crne Gore - Arhivsko bibliotečko odjeljenje (NMCG – ABO), 1870, fond: Prinovljeni rukopisi, dokument: „Mudirluk Spuž“.

važno; ovi, kao što sam već više puta naveo, žive u velikom strahu od pravoslavnih stanovnika obližnjih brda, te traže zaštitu tolerantnijih pripadnika islama.

Sve u gradu Spužu je rekvirirano od vojske, izuzev par stvari koje se mogu kupiti na bazaru. Ne treba posebno naglašavati da nema hotela, niti se može naći pristojan smještaj. Predusretljivošću Riza-bega, načelnika štaba, dobio sam praznu sobu u napuštenoj kući, a glavnokomandujući – Derviš-paša me je ljubazno opskrbio hranom iz njegove kuhinje. Stranac koji nema veza među vlastima bi se u Spužu našao u teškoj situaciji. Bez obzira koju cijenu da ponude – hrana se ne može kupiti, a bez veza kod kajmakama (upravnika grada, kaze, prim. aut) se može spavati pod vedrim nebom.

Jedan dan po mom dolasku (u Spuž, prim. prev) sam se popeo na tvrđavu, odakle se pruža veličanstveni pogled ka okolnoj teritoriji. Odmah ispod, linija kamenih fortica (ovećih kamenih stražara, prim. prev) formira polukrug u aluvijalnoj dolini, te tako sačinjava proizvoljnu granicu sa Crnom Gorom. Hiljadu jardi na sjeveru se uzdižu tri oštra kamenita uzvišenja odakle neprijatelj povremeno otvara vatru u pravcu periferije grada. Ispod toga se nalazi široka ravnica, jedina koja je uistinu naseljiva, gledano iz oka Evropljanina, dok je ostatak zemlje (Crne Gore, prim. prev) sastavljen od niza bezvodnih i od sunca spaljenih planinskih strana i dolina, često pustošenih od konstantnih i razarajućih poplava. Na suprotnoj strani ravnice se jasno vidi Orja Luka – jedna od rezidencija crnogorskog Knjaza, a desno odatle se nazire grupica sela koja gravitiraju novosagrađenoj tvrđavi Danlivogradu. Pored nekoliko izolovanih stijena, ravnica je, kako sam već pomeno, ravna poput površine jezera, a zaista, izgleda da je nekad bila dio Skadarskog jezera, sudeći po njenoj nadmorskoj visini i muljevitoj prirodi (zemljišta, prim. prev). Derviš paša neće imati teškoća u pohodu ovom dolinom, a svi se još uvijek čude, među

onima koji uopšte razmišljaju o tome, da pokret još nije otpočeo. Crnogorci, tako nepobjedivi u njihovim brdima, se nikada ne usuđuju da se sukobe čak ni sa najneaktivnijim jedinicama koje je Turska ikad poslala na njih, na ravnom terenu, te bi marš na Danilovgrad bio malo više od vojne promenade. Nema sumnje da bi Crnogorci, koji se poput Karlista⁵² bore sjajno kada je prednost terena na njihovoj strani, kasnije branili svoje kamene zidine veoma respektabilno, te pružili jak otpor u Danilovgradu; ali bi moćna turska artiljerija u nekoliko sati srazila njihove odbrambene pozicije u prah, ostavljajući sve što je vrijedno okupiranja u Crnoj Gori (Bjelopavlićka ravnica, prim. prev) na milost osvajača. Blizina ove ravnice je možda inspirisala Derviš-pašu da pošalje telegram u Istanbul, a koji je inače neopravdan, da je napredovao ka srcu neprijateljske zemlje. U neku ruku on i jeste; ali je on u suštini još uvijek u granicama Turske, a ako nastavi u budućnosti kako je radio do sad, sve su prilike da će tu i ostati. Deset hiljada ljudi koje sačinjavaju napredujuće turske snage u Spužu kampu na južnoj strani grada, na par niskih brda, gdje su se snažno ušančili. Njihove isturene ispostave su u blizini neprijatelja, te su tokom posljednjeg prekida neprijateljstava Zejbeci slobodno komunicirali sa brđanima, razmjenjujući duvan i slične artikle, te povremeno pušeci cigarete zajedno.

Saznao sam da je tokom mog boravka u Spužu na snazi bila obustava neprijateljstava – a iz nekih razloga koje sam on zna, a koje su totalno nerazumljive van granica islama, Derviš-paša je mislio da je u redu da to saznanje zadrži za sebe. Čak ni poručnik - general Džemil-paša, kao ni njegov šef štaba Riza-bej, veoma častan i vrijedan oficir, nisu bili svjesni ove

⁵² Karlisti su bili političko-vojni pokret u Španiji koji se borio za ustupanje španske krune dinastiji Burbona, koji su po njihovim shvatanjima imali legitimno pravo na krunu. Vidjeti više: Holden H. William, Butler C. Henry: *Modern Spain, 1815-1898*, Cambridge University Press, 1906.

činjenice. Nije potrebno navoditi da je novinski dopisnik poput mene bio u potpunom neznanju u vezi sa ovakvim razvojem događaja. Odatle izvire i razlog mojih zakašnjelih telegrama, u kojima sam navodio da neka vrsta primirja postoji, jer ne dolazi do razmjene vatre, a seljani skupljaju usjeve na obije strane, na puškomet neprijateljskih snaga. Da li je to iz zbilje ili iz šale, ne mogu reći, ali su mi prišli brigadni generali u vezi mogućeg postojanja primirja i izgledali su zapanjeni činjenicom da engleski novinski korespondent ne zna više od o tom pitanju od njih samih.⁵³ Kada sam kasnije stigao u Skadar, otkrio sam da brigadni generali nisu bili jedini koji nisu znali. Mustafa-paša, mušir ili maršal Osmanskog carstva, guverner provincije Albanije⁵⁴ i jednak po činu sa samim Derviš-pašom, nije znao više o ovome od mene, te kako sam saznao od izvjesnog diplomatskog agenta u Skadru ovo je proizvod apsurdnog nesporazuma. Naime, nekoliko dana prije obustave neprijateljstva guverner (Skadarskog vilajeta, prim. prev) je došao na ideju da izvede vojnu operaciju sa jednim parobrodom na Skadarskom jezeru i da gađa crnogorski grad Virpazar Krupp-ovim topom dvanaestocentimetarskog kalibra koji je bio na brodu. Tokom te kanonade je došlo do nezgode – tobdžija je aktivirao projektil tokom punjenja. Jedan oficir je slomio ruku, a nekolicina su dobili gadne opekotine. Nekoliko dana kasnije je

⁵³ Postoji mogućnost i da se radilo o šali viših oficira na račun britanskog dopisnika i obaviještenosti novinara uopšte, o pravom stanju stvari na frontu, a razlog može biti činjenica da glavnokomandujući Derviš Ibrahim-paša nije bio naklonjen štampi ni stranim dopisnicima, pa im shodno tome nije davao intervjue. Drugi razlog je mogao biti ogromna količina netačnih pa čak i apsurdnih vijesti koje su u zapadnu štampu pristizale od strane odgovarajućih korespondentnih biroa sa crnogorsko-osmanskog ratišta, čega je uostalom i sam dopisnik čije radove izlažemo, bio svjestan, prim. aut.

⁵⁴ U pitanju je Skadarska provincija tj. Skadarski vilajet, a ne „provincija Albanija“ kako je dopisnik nepravilno naziva, prim. prev.

guverner dobio telegram iz glavnog štaba u Podgorici, kojim mu se naređuje da ne puca na neprijatelja, pod bilo kojim izgovorom, osim ako prethodno ne bude napadnut. Ne znajući ništa o primirju, guverner je umislio da je zabrana otvaranja vatre podstaknuta time što je Derviš-paša čuo za nezgodu sa Krupp-ovim topom pa nije htio dozvoliti ovome (guverneru, prim. prev) da upravlja tako opasnim oružjem. On (guverner, prim. prev) se osjetio uvrijeđenim ovakvim ishodom, te je došao da se požali mom obavještajcu o načinu na koji mu je nametnuta ova zabrana. Ovu stvar sam pomenuo samo da bih pokazao kako Derviš-paša djela, čak i prema onima koji su po činu odmah ispod njega, a i da opravdam svoju neobaviještenost o primirju, čak i dok sam boravio u samom kampu. Isto tako, Džemil-paša, poručnik-general pod neposrednom komandom Derviš-paše, i pritom komandujući sa dvadeset hiljada ljudi koji su ostali u kampu u Podgorici, znao je koliko i ja o obustavi neprijateljstva. Ostavljen je da se sam snalazi, i da sređuje stvari kako najbolje umije, pod promijenjenim okolnostima. Muslimanski praznik Ramazan je počeo, te je Ferik-paša Džemil odlučio da na svoju ruku provjeri da li su glasine koje su doprle do njega tačne. Tokom muslimanskog praznika je uobičajeno da se daju pokloni bilo koje vrste prijateljima. Podgorička armija je kampovala u blizini već dugo opsađene tvrđave Medun, koju su Derviš-paša i njegovi prethodnici uzaludno pokušavali da oslobode. Već je prošlo nekoliko mjeseci od bilo kakve komunikacije sa njima, izuzev telegrafskog semafora, te je Džemil-paša odlučio da pošalje komandantu (Meduna, prim. prev) uobičajene poklone za praznik. Upravnik Podgorice – Kajmakam, kako mu je titula, je našao hrišćanku koja je preuzela mazgu natovarenu duvanom i tkaninama da odnese u opsađenu tvrđavu. Rečeno joj je da slobodno ide i nisu joj dali nikakvo pismo. Kada je stigla do isturenih odjeljenja neprijatelja, žena je uhapšena zajedno sa

svojim tovarom, a zatim dovedena pred lokalnog komandanta. On je bio zadovoljan što je žena došla bez prikrivanja i što nije nosila bilo kakav dokument. Crnogorski glavari ju je otpustio sa informacijom da iako je obustava neprijateljstava na snazi, ne mogu dozvoliti da bilo kakve zalihe stignu u opsadenu tvrđavu. Žena se vratila bez mazge i tovara, a zatim obavijestila šta se desilo. Ovo je bio prvi definitivni znak divizijskom generalu da je obustava neprijateljstava zaista na snazi. Ovo što navodim ovdje, citirao sam doslovno Džemil-pašu. Iz ličnog iskustva znam da je on (Džemil-paša, prim. prev) pošten i viteški džentlmen, te nemam razloga sumnjati u kredibilitet svake informacije koju mi je izrekao. Ovih nekoliko primjera koje sam dao, služi kao primjer kako Derviš-paša tretira svoje potčinjene. Ćutanje u vezi sa vojnim operacijama je bez sumnje vrlina; no kada nastupi primirje držati glavne oficire u neznanju o tome, je previše. Žao mi je što moram tako govoriti o Derviš-paši, jer je on lično meni ukazao najveće gostoprimstvo i pružio mi pažnju, ali u svrhu istinitosti sam bio obavezan da napišem ovo što sam napisao.

Ne znam koliko je Ramazan uticao na Turke da ugovore primirje iz religioznih razloga. Jedno je sigurno, njihov post nema veze sa stvarima koje jedan od vaših korespondenata sugerise. Muslimanski vojnici u ratnoj kampanji ne poste tokom Ramazana, ništa više od rimokatolika u sličnim situacijama. U kampu u Podgorici se pilav služi trupama kao i obično, a samo nekoliko religioznijih oficira poste do sumraka. Među civilnim stanovništvom, s druge strane, izgleda da se ramazanski propisi striktno ispunjavaju. Više puta sam pokušao da nagovorim svoga poznanika muslimana da popije šoljicu kafe ili da zapali cigaretu, prije nego što top sa tvrđave najavi da je došao čas, (najava završetka posta, prim. prev), ali uzalud. Ipak, kako se čini, prespavaju veći dio dana, pa izgleda da ovo suzdržavanje ne utiče mnogo na njih. Tokom noći se obilno nadoknadi

asketizam tokom dana. Ljudi jedu koliko mogu, pa se upuštaju u svaku vrstu nereda i slavlja, ipak vino je striktno zabranjeno. Po cijelu noć kolone ljudi paradiraju ulicama, vičući, pjevajući i udarajući u bubnjeve, te izgleda da preovladava veliko uzbuđenje. Nisam mogao da pronađem bilo kakav dokaz religioznog fanatizma ili religioznog zanosa, o kojem sam toliko slušao vezano za ova muslimanska slavlja. U jednom aspektu ipak ima uticaja. Ramazan ozbiljno utiče na telegrafsku komunikaciju širom turskog carstva, te poslije zalaska sunca postaje veoma teško, ako ne i nemoguće da se pošalje depeša, jer muslimanski zaposleni bivaju aktivno uključeni u kompenzovanje dnevnog apstiniranja, ostavljajući obaveze i uređaje (kancelarijske, telegrafске, itd. prim. prev) same sa sobom.

Po mom dolasku u Skadar sam saznao da je princ Miridita, koji je inače proteklih nekoliko mjeseci držan kao talac ovdje da bi se osigurala lojalnost njegovih brđana, uspio da pobjegne. Mladi princ koji još uvijek nije dostigao punoljetstvo, je bio sklonjen u Istanbul, te je posjetio svoju rodnu provinciju po prvi put od početka rata. Po napuštanju Istanbula je imenovan brigadnim generalom, te je od strane vlade (visoke Porte, prim. aut) bio imenovan pašom svojeg principata. Posjetio je svoje prijatelje i pokušao ih nagovoriti da uzmu oružje u ruke protiv Crnogoraca, ili makar da ostanu neutralni. Crnogorski i ruski emisari se ozbiljno upliću u miriditske poslove, te se značajan dio njih premišljao da pređe na neprijateljsku stranu – zato je i poslata prinčeva (miriditskog princa, prim. prev) poruka iz Istanbula. Kada je stigao u Skadar, njegov stav prema cijeloj stvari se ozbiljno promijenio, te su se javile opasne sumnje da kojim slučajem njegov kurs djelovanja ne bude sasvim suprotan od onoga koji mu je namijenjen. Pravio se da je bolestan, da bi izbjegao da ispuni svoje obaveze, te se dalje tako sumnjivo ponašao da je guverner provincije, Ahmed Hamdi-paša naredio da ga uhapsе. Kasnije se princ pokazao voljnim da ispuni svoje

ranije preuzete obaveze, te se opet našao u milosti. Razni intriganti su bili revnosni u ubjeđivanju Miridita da ih je princ prodao Turcima, te da je apsolutno neophodna neka vrsta akcije. Iako se djelimično našao u milosti vlasti, mladome princu se nije moglo vjerovati van domašaja vlasti, te se očekivalo od njega da agituje da bi dobio natrag svoju slobodu. On se požalio da njegova odjeća nije u skladu sa njegovom pozicijom, te je naglasio neophodnost da se ode po njegove kutije i stvari, koje su poslate u njegovu planinsku rezidenciju. Turci su prirodno, predložili da se te stvari pošalju ovamo, ali je princ insistirao da on lično ode, inače neće dobiti svoje stvari, te je poslije više kontroverzi oko ovoga dogovoreno da princ ode u pratnji nekoliko turskih zvaničnika do sela u blizini njegove teritorije. Tamo je trebalo da se nađu sa deputacijom Miridita koja bi mu predala njegove kutije. Stigavši u selo, nije bilo deputacije, a princ je insistirao da je tačka susreta ipak dalje u brdima. Opet je došlo do rasprave, i opet su se Turci složili sa prinčevim zahtjevima. Grupa je nastavila, sve dok nisu susreli deputaciju, koju su pratile značajne snage naoružanih brđana. Ovdje je princ skinuo masku. Obznanio je svoju namjeru da se ne vraća u Skadar. Turci su zaprijetili silom, a princ ih je obavijestio da se nalazi na svom terenu i da će ako bude neophodno, zatražiti usluge svojih naoružanih plemenika, te da će put nastaviti sa njima. Turci su se morali vratiti u Skadar bez njega i raportirati guverneru o nesrećnom slijedu događaja. Ovaj je u strahu da će bijes vlade (visoke Porte, prim. prev) zbog bjekstva taoca pasti na njega, odmah poslao prinčevog ujaka u potragu za bjeguncem, ali sve je bilo uzalud. On se opet razbolio, (princ Miridita, prim. prev), te više nije bilo šansi da ga navedu da se vrati iz planina. Tako stoje stvari u ovom trenutku, te ćemo tek vidjeti kakav će kurs vlada (visoka Porta, prim. prev) zauzeti prema nepouzdanim Miriditima. Oni su rasa prekaljenih brđana, veoma su slični Crnogorcima, razlikujući se od njih u važnoj

činjenici da su čisto katolici za razliku od Crnogoraca koji su čisto pravoslavne vjere. Za razliku od drugih katolika u ostatku Albanije, koji su bliski prijatelji i podržavaoci osmanske vlasti, Miriditi izgleda imaju neutralno držanje i ponekad koketiraju sa ruskim panslovenskim agentima i emisarima iz Istanbula. Ipak, male su šanse da se ikad ujedine sa Crnogorcima u anti-turskom stavu, jer je netolerancija pravoslavnih Slovena dobro poznata njihovim susjedima.

Zaključak

Izneseni izvještaji u kontinuitetu pokrivaju operacije osmanske vojske od smjene glavnokomandujućeg Mahmud Hamdi-paše zbog njegovih neuspjeha da deblokira Medun od opsade, a koji će kulminirati završnom bitkom na Fundini (14. 08. 1876), do dolaska Derviš-paše u Podgoricu i preuzimanja komande nad osmanskim armijom (28. 08. 1876). Izvještajima je pokrivena i bitka na Trijepču (06. 09. 1876), sve do priprema osmanske armije za borbene akcije u pravcu Bjelopavličke ravnice i bitke na Maljatu (10. 10. 1876). Dopisnik *Daily News-a* je proveo nešto više od mjesec dana u štabu Skadarskog korpusa III armije u Podgorici, iz čijih opširnih izvještaja smo imali prilike da se informišemo o stanju u vojsci, u samoj Podgorici, Spuzu i okolini, kao i o opštim prilikama na frontu. Dopisnik je, kao što se iz izloženog vidi, kombinovao deskriptivnu metodu sopstvenog opažaja sa intervjuima sa generalima i višim i nižim oficirima, a potom izvodio zaključke na osnovu toga.

Zaključujući ovaj članak dopisnik je krenuo u obilazak hercegovačkog ratišta, pridružujući se štabu Muhtar-pašine armije na Zaslupu, 10. 10. 1876. godine, odakle će dalje dostavljati uredništvu *Daily News-a* izvještaje o ratnim operacijama. Evidentno je iz priloženih dopisa, da je Mahmud

Hamdi-paša bio otvoreniji za saradnju sa stranim novinskim službama, te stoga imamo i detaljnije opise iz glavnog štaba osmanske armije u Podgorici sve do dolaska generala „konzervativne“ ili kako se u tekstu navodi „staroturske“ frakcije – Derviš Ibrahim-paše. Preuzimanjem vrhovne komande od strane Derviš-paše, ne posjedujemo detaljnije informacije o pokretima osmanske vojske iz vizure vrhovne komande, što je evidentno iz samih dopisa (zbog već navedene zatvorenosti Derviš-pašinog štaba prema evropskoj štampi), već akcenat prelazi na držanje viših i nižih oficira u Derviš-pašinom okruženju, što opet sa druge strane doprinosi saznanju o opštem stanju u vojsci u Podgorici iz ugla običnih vojnika. Ovako kombinovan izvještaj, podijeljen u nekoliko cjelina, prvi put preveden na crnogorski jezik svakako doprinosi rasvjetljavanju događaja u korpusu osmanske armije u Podgoričkoj oblasti tokom prve godine Veljeg rata 1876. godine.